

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

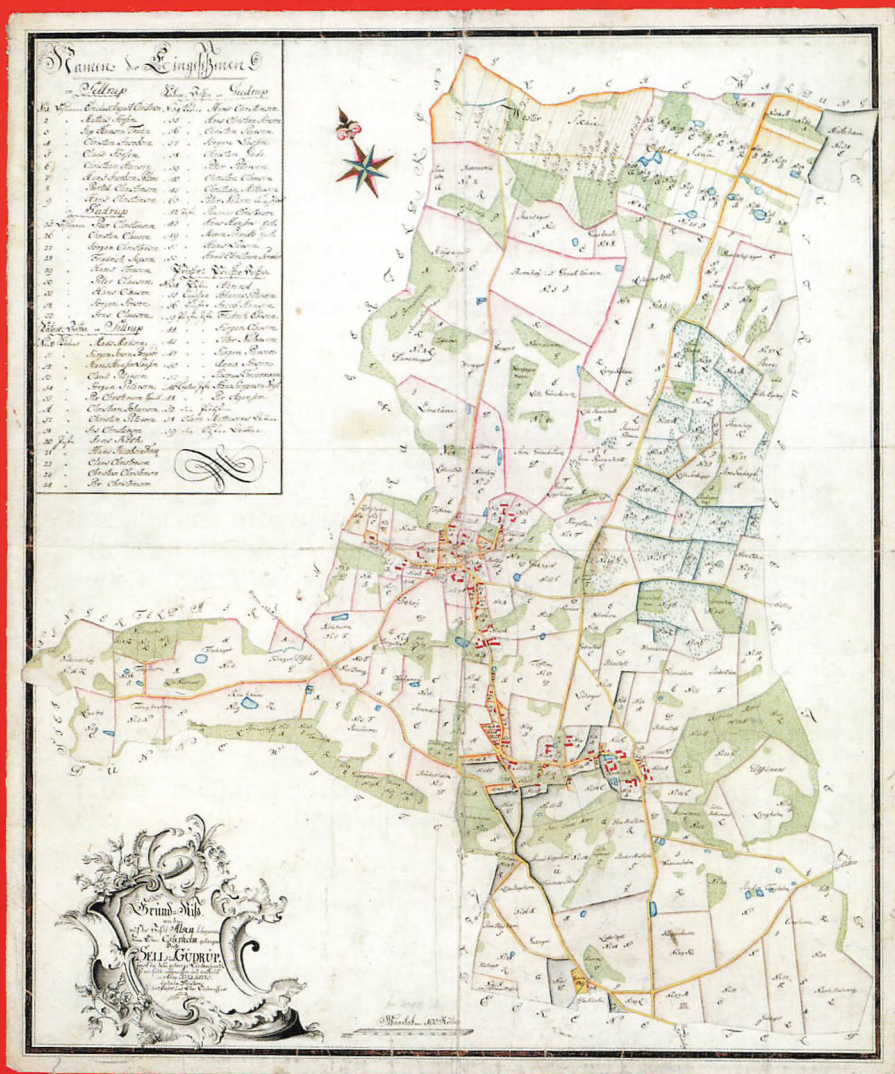
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

2 • 2017

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
295 kr. årligt inkl. moms
og forsendelse.

Kontakt

Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Redaktion

Kirsten Clausen (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie

www.museum-
sonderjylland.dk

Tlf. 74 62 58 60
kicl@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Sønderjysk
KULTUR-
fællesskab

Layout
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Mohrdrück Tryk A/S
Aabenraa

I dette nummer

Landsbyen Hørup på Sydals - om udstykningen i 1794 og bondens frigørelse 43
Anton Marckmann har set på landbrugsreformernes betydning for almuens forhold i Hørup Sogn. Resultaterne af reformerne var både et ændret landskab og samtidig en øget velstand for befolkningen.

Tvangslånene i Sønderjylland under Treårskrigen 51

Treårskrigen efterlod en række af de sønderjyske kommuner med store økonomiske problemer og påførte utallige privatpersoner betydelige finansielle tab. Thomas Clausen, adjunkt ved DPU (Danmarks Institut for Pædagogik og Uddannelse), Aarhus Universitet, har undersøgt de to store tvangslån, der blev udskrevet, med det formål at finansiere krigsførelsen.

Tysk nationalromantik - en næsten forsvunden arkitektur i Haderslev 60

Som så meget andet kom også arkitekturen i 'tysk stil' med et trist resultat til at indgå i den nationale kamp i Sønderjylland. Det ærgrer Helge C. Jacobsen, som dog alligevel glæder sig over, at der endnu findes fine, velbevarede bygninger i Haderslev og omegn.

Grænselandskronik 67

Sproget er til stadighed et debattema i grænselandet. Dansk, tysk og sønderjysk dyrkes, passes og plejes. Jørn Buch samler op på nogle af resultaterne, ligesom han også med en vis undren har fulgt med i farcen om en generalkonsul.

Bognyt 74

Det sker - i Museum Sønderjylland 76

Bagsiden om forsiden 80

Overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen, Museum Sønderjylland, giver et rids af udskiftningen på Als og Sundeved.

Forsidebilledet: Udskiftningskort over Sjellerup og Guderup, tegnet af Johann Bruyn 1779. I Sjellerup og Guderup blev gårdene liggende inde i landsbyen, og hver gård fik typisk fire jordlodder. Derfor blev markerne opdelt i mange firkanter. Husmændene fik især jord i form af små lodder længst mod nord.

Landsbyen Hørup på Sydals - om udstykningen i 1794 og bondens frigørelse

Af Anton Marckmann

Landboreformerne i 1700-tallet betød generelt stigende velstand for bønderne. Anton Marckmann har studeret processen og konsekvenserne for befolkningen i Hørup Sogn.

LANDSBYEN HØRUP var i 1700-tallet et udpræget bondesamfund, hvor bebyggelsen faldt i tre afsnit. Nordligst Kirke Hørup med kirke, skole og omgivende huse og gård, i en afstand af ca. 3 km fra havet.

Adskilt herfra ved Mommarkvej og midtvejs mod havet ligger Hørup by med præstegården, der i sin nuværende form stammer fra 1765, og ni store gårde tæt ved og på begge sider af det, der dengang hed Søndre Landevej, i dag Hørup Bygade. Gårdene, hvis ejere kan spores tilbage til begyndelsen af 1600-tallet, havde jordtilliggender både nord og syd for gaden. Otte gårde (boel) var fæstegårde, hvor fæstebønderne efter at have havde løst fæstebrev og betalt indfæstning til jordherren årligt skulle erlægge en brugs- og forpagtningsafgift (landgilde) til ham, enten i form af penge, som kørselstjeneste eller som naturalier. Jordherren var indtil 1667 hertugen af Sønderborg under Sønderborg ladegård (Langenvorwerk), derefter i en årrække kronen med augustenborghertugen som kongelig lensmand og amtmand, og fra 1764 hertugen af Augustenborg. Fæstebønderne skulle desuden stille med mandskab (karle og piger), træk-

kraft og redskaber til hoveriarbejde; og staten (kongen), præst og kapellan krævede også deres. To af bønderne var, som selvejere af jord og gård, fritaget for flere af disse forpligtelser.

I Høruphav tæt på kysten fandt man kådnere (mindre husmænd), og i 39 små huse, såkaldte inderstesteder, boede fattige fiskere, søfolk, daglejere og håndværkere - alle hørende til i bunden af samfundspyramiden. Første gang, man hører om Høruphav, er i 1571, da der i jordebog over kirkegods omtales, at der her bor fire kådnere, som ernærer sig ved fiskeri.

De først anlagte inderstesteder blev oprettet af kirken omkring 1660, formentlig som en social foranstaltning til hjælp for samfundets fattigste. Siden øgedes antallet betydeligt. Der skelnedes mellem fyrstelige inderster, præste- og kapellaniinderster, fæsteinderster og bondeinderster. De skulle betale en afgift til den respektive ejer enten i rede penge eller som arbejde, bl.a. i form af søværts transport, eller som naturalier, f.eks. fisk. Kådnerne og de fleste inderster havde et stykke jord, der kunne give føde til en eller to køer og ellers kunne udnyttes til avl af kartofler og grøntsager. Mange havde også et svin til opfodring.

Markfællesskab

Bøndernes jord var af forskellig bonitet. Noget lå udyrket hen som fællesgræsning (overdrevet), andet var vel-

egnet til dyrkning. Noget var sumpe-
de, våde områder og vandhuller, an-
det var brakland eller skov. For at få
en ligelig fordeling af jorden mellem
de forskellige gårde bestemte lands-
bylavet, at hver gård skulle have en
jordparcel (ager) fra åsene af den ene
eller anden bonitet. Det var sådan set
en retfærdig ordning, men den med-
førte, at den enkelte bonde måtte be-
væge sig over store strækninger til
sine mange tildelte lodder (agre)
langt fra gården. Samtidig måtte
dyrkningen samordnes med nabo-
agerejerne. Markfællesskabet var be-
sværligt og tidrøvende, så det er for-
ståeligt, at bønderne ønskede en

mere praktisk jordfordeling, hvor de-
res jord blev samlet tæt ved gården.
Som led i århundredets landborefor-
mer blev dette ønske imødekommet i
kongeriget Danmark efter forordnin-
ger i 1758, 1759 og 1760. For specielt
Slesvigs vedkommende blev der lov-
givet herom i 1766 og 1770 med ud-
skiftnings-, udflytnings- eller separa-
tionsloven for Slesvig. Men som det
senere vil fremgå, tog det en rum tid,
før lovens intentioner kom til udfol-
delse i Hørup.

Det forudsattes i forordningen, at
igangsættelsen af udskiftningen/ud-
flytningen skulle være besluttet med
mindst to tredjedele af "en landsby

*Kort over Als 1779. Hørup Sogn på Sydals omfattede landsbyerne Lambjerg,
Mjang, Majbøl, Mintebjerg og den centralt beliggende Hørup. Fra Pontoppidans
'Den Danske Atlas', Tom. VII, Kjøbenhavn 1781.*

Nickels Wögens kort over landsbyen Hørup efter separationen 1794.

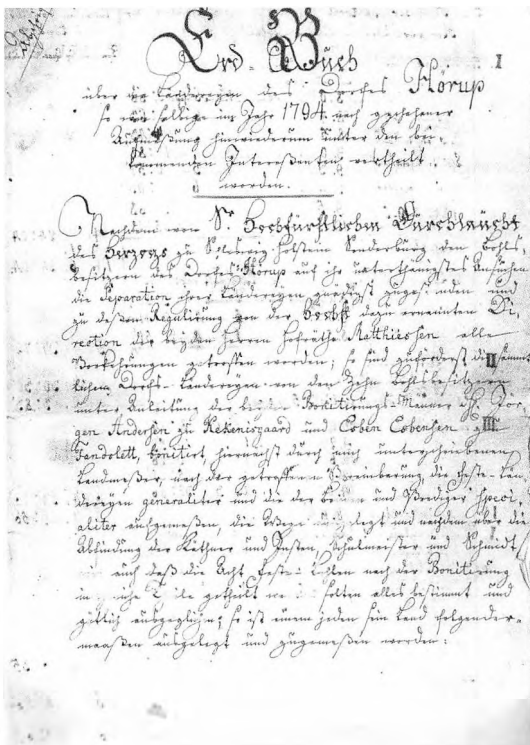

efter plov og ikke efter hovedtal be-
regnet“, og at separationen skulle ske
ved en undersøgelse foretaget af to af
øvrigheden udnævnte “forstandige
og upartiske landmænd“.

Udskiftningen i Hørup landsby

Da 1766-loven imidlertid efter hertug
Frederik Christian I (1721-1794) af
Augustenborgs opfattelse kun omfat-
tede de kongelige besiddelser i Sles-
vig, blev forordningen på hans initi-
ativ indført i de augustenburgske be-
siddelser på Als. Han havde siden
1764 været godsejer i hele sognet og
var således også herre over jorden til
fæstegårdene i Hørup by. Han tilken-
degav i en skrivelse, at der, på bag-
grund af fæstebøndernes ønske om
separation, “nådigst“ ville blive ned-

sat en kommission, hvis opgave det
var at udarbejde en plan for Hørup
landsby, så alle bønderne fik tildelt
samlet jord så tæt ved deres gård som
muligt og under afvejning af jordens
bonitet. Men bønderne måtte selv be-
tale for udgifterne til denne proces.
Hertugen overdrog bemyndigelserne
til to af sine embedsmænd, brødrene
Matthiessen. Den ene var herredsfog-
ed i Als søndre herred, den anden
overinspektør på Augustenborg Slot.
Der blev udpeget to uvildige, men her-
tugturo, landbrugskyndige syns- og
skønsmænd fra omliggende nabosog-
ne til at bonitere jorden. Varetagelsen
af det minutiøse landmålerarbejde
påhvilede edsvoren landmåler Nickels
Wo(ö)gens. Resultaterne af under-
søgelserne og jordfordelingen forelig-

Forsiden af ‘Erdbuch über die
Ländereien des Dorfes Hørup’ fra
1794 med hertugen af Augusten-
borgs sanktion til i Hørup lands-
by at indføre de samme love,
som var gældende for de
kongelige besiddelser.

ger i 'Erdbuch über die Ländereien des Dorfes Hørup ... anno 1794', der på forsiden redegør for hertugens initiativ.

Det har ikke været muligt at finde et matrikelkort over området med agerinddelingen og -fordelingen blandt gårdene eller en landsbyvedtægt for det lille samfund før udskiftningen/udstykningsen. Men i et vilkårsbrev for Hørup anno 1638 fra hertug Johan Christian, Sønderborg, skrives i punkt 12: "Ingen slaa sit Korn eller Eng, førend de alle samtlige ere beredte til at begynde". Dette påbud indicerer, at inddelingen af åsene i mange tætliggende agre med mange ejere var etableret før denne tid.

Af kortet over landsbyen Hørup tegnet af Nickels Wo(ö)gens i 1794 fremgår det, hvordan fordelingen blev effektueret efter separationen, og af en opgørelse i 'Erdbuch' (Jordebog) over de enkelte gårdes jordtilliggende ses, at hver af de otte fæstebol i Hørup By fik ca. 35 tønder land tildelt tæt ved deres gårde, medens de to selvejeres jordareal forblev uændret. Parceller fra den tidligere ordning med forskellige ejere blev nu samlet under én ejer. Overdrevet blev nedlagt som fælleseje og udstykket til diverse boel og kådnere. Syns- og skønsmændene vurderede jordens bonitet efter et talsystem, hvor 8-8 betegnede en normal jord. Ordningen førte med sig, at fæstebønderne måtte fjerne gamle skel markeret ved gærder, hegn, stokke, sten eller beplantning og opstille nye skelafmærkninger - et tidsrøvende arbejde!

Også pastoratets og kapellaniets jordbesiddelser blev grundigt opmålt og placeret. Der blev drevet landbrug

fra præstegården, som på dette tidspunkt rådede over ca. 50 tønder land god jord, spredt over hele arealet, samt 22 tønder land bøgeskov.

For at få regnskabet til at gå op måtte to gårde efter lodtrækning udflyttes. Disse fik hver et sammenhængende jordtilliggende tæt på Mommarkvej. De oprindelige to gårde i Hørup by blev nedrevet, og mursten og andre materialer blev brugt til bygning af de nye gårde. Til hjælp ved udflytningen og byggeriet fik udflytterne fra hver af de andre bønder 50 rdl. og 20 kærver (halmknipper) til tag samt en mand til hjælp hver dag i to somre. Det bør omtales, at beboerne i de to udflyttergårde var fuldt tilfredse med placeringen af deres nye domicil.

Hvad bebyggelsen og jordfordelingen i Kirke Hørup angår, ses det af 'Erdbuch', at der ikke skete større ændringer efter forordningens ikraftsættelse. Her var jorden stort set ejet af én bonde, mens mindre områder hørte under pastoratet og kapellaniet og nogle kådnere.

Kådnere og inderster i Høruphav blev også inddraget i udskiftningen. De fire fyrstelige kådnere fik tildelt to tønder land, de 29 præsteinderster måtte nøjes med en skæppe land, resten fik en tønde land. Efter rydningen af det sydligste, kystnære afsnit af Præstekoven ned mod Hørup Hav blev der her i 1790'erne opført en række indersterhuse, som aflastede den tætte bebyggelse i det gamle Høruphav, hvor havet havde gnævet sig ind på kystlinjen til skade for blandt andet beboernes kartoffeldyrkning. I dag præsenterer disse huse sig smukt vedligeholdte og udbyggede og er meget eftertragtede

med den smukke udsigt over Hørup Hav og Trillen.

Tilsyneladende fik kommissionen delt sol og vind lige. Præsten, pastor Bolund, viste stor imødekommethed overfor sin nabo mod vest, Christen Knøs, hvis gård stod på nippet til at blive udflyttet. Men præsten ville ikke af med sin "gode nabo". Der blev indgået et kompromis, så pastoratets tilliggende klos op ad Knøs' jord blev placeret andre steder i Hørup, hvorefter Knøs kunne disponere over sin jord som ét sammenhængende stykke. Senere er jordfordelingen gang på gang ændret ved køb, salg, bytte, bebyggelse og anlæg af veje. I dag drives der ikke landbrug i Hørup.

I sognets øvrige byafsnit blev der foretaget udskiftninger efter samme principper som i Hørup.

Efter at udskiftningen/udflytningen i Hørup landsby på papiret var på plads, blev ordningen konfirmeret af det danske kancelli i 1795, hvorefter de to brødre Matthiessen den 2. januar 1796 med deres underskrifter i 'Erdbuch' på embeds vegne satte et sidste punktum. Alt i alt var det en større omvæltning af bondesamfundet i Hørup by og samfundet i Høruphav, men tanken bag var, at den skulle tjene et godt formål. Det blev muligt for den enkelte bonde at forbedre sin jord ved afvanding, mergling og planering for derved at opnå et højere udbytte af afgrøderne. Nye afgrøder i form af kløver og raps vandt også indpas. Det fremgår, at bøndernes velstand generelt herefter var stigende, bl.a. som følge af stigende kornpriser og den bedre udnyttelse af jorden. Enkelte år slog høsten dog fejl på grund af våde somre som i årene 1830 og 1847.

Bønderne havde også i social henseende fået et løft og var anerkendte som betydende personer inden for lokalsamfundet. Med deres placering i sognets fattigkommission og i tolv-, elleve- eller seksmandskollegier øvede de også i Hørup Sogn indflydelse på sognets omsorg for fattige og på undervisningsvæsnet - som regel under sogneprestens ledelse.

Det sprog, der blev anvendt i Nordslesvigs administration og lovgivning på denne tid, var for det meste tysk, men den dansksindede almue på Sydals talte den sønderjyske/alsiske dialekt og skrev på dansk. En række boelsmænd, kådnere og inderster fra Sydals fremsatte i 1844 ønske om forståelsens skyld at få udfærdiget officielle papirer som f.eks. skøder på dansk. Hertugen gav sin tilladelse hertil, men der måtte betales tre skilling for hvert ark, der skulle oversættes og udskrives. Efter 1850 blev det officielle sprog dansk.

Den sydalsiske bondes frisættelse
Forordningerne i kongeriget Danmark om ophævelse af stavnsbåndet i 1788 og livegenskabet i 1804 (stavnsbånd/livegenskab var aldrig indført på Als), afskaffelsen af hoverpligten i 1799 og indførelse af arvefæste betød generelt en styrkelse af fæstebøndernes, bønderkarlenes og tyendets frihed, sikkerhed og selvstændighed. Konsekvenserne blev i realiteten først effektueret adskillige år senere på Sydals, fordi hertug Frederik Christian II (1765-1814), som amtmanden af Plön, August Hennings, i 1802 noterer i sin dagbog, "er imod alt, hvad der er sket til bondestandens opkomst og blomstring". Hertugen hævdede sin **jurisdiktion**

over sine godser. Bønderne på Sydals var, som det fremgår af hans reglement af 17. juli 1805, fortsat forpligtede til at yde 18 dages hånd- og spandtjeneste (hoveri) for Augustenborg gods i form af to mænd til otte dages pløjning, fem dage til korn- og høhøst, fem dage til hjemkørsel af korn og hø, udkørsel af gødning og seks korte og tre lange ægtkørsler (pligtkørsler). Også kådnerne og indersterne var forpligtede. At bønderne fandt dette tvangsarbejde, der kolliderede med deres eget markarbejde, en byrde, er forståeligt. Fæstebønderne gjorde flere forgæves forsøg på at få ende på hoveriet, men forgæves. End ikke en appel til stænderforsamlingen i 1836 nød fremme.

Med hertug Christian Augusts be-

kendtgørelse af 6. juli 1841 skete der et lille fremskridt i Hørup, idet der indførtes arvefæste for fæsteboelsmændene mod erlæggelse af 24 rdl. til hertugen. Arvingen skulle dog fortsat indløse fæstebrev. Men hoveriet fortsatte indtil hertugens flugt og landsforvisning. Den 1. maj 1850 blev hoveriet afskaffet i hans tidligere besiddelser på Als og erstattet af enten en afgift til den danske stat én gang for alle på 425 rdl. eller en afgift på 17 rdl. årligt. Alle bønderne i Hørup valgte den sidste løsning. Ifølge skrivelse af 13. oktober 1851 i det nu danske område fra fungerende herredsfoged Carstens, Augustenborg herredsfogderi, til bønderne i Sydalsognene gjaldt fritagelsen dog ikke "offentlige kørsler og præstationer,

Side fra 'Erdbuch' fra 1794 som omhandler Christen Knøs' gård i Hørup by. Boniteten af de agre, der nu sluttes sammen, samt arealet af disse opmålt i tønder, skæpper, kvadratrod og kvadratfod er nøje angivet. Christen Knøs råder nu over to sammenhængende jordstykker henholdsvis nord og syd for bygaden, hver på godt 13 tønder land. Huspladsen, gården og tofter her omkring opmåles til godt seks tønder, og i fredsskoven har han fået godt en tønde fordelt på tre områder. Endelig har han, som de øvrige boelsmænd, afgivet knap to tønder land til fyrstelige kådner, fæsteinderster, til skoleholderen og til smeden.

Landsbyen Hørup på Sydals - om udstykningen i 1794 ...		Opmåling af den herrens Land i Hørup by, den 17de Junij 1794	
Landsbyen Hørup på Sydals - om udstykningen i 1794 ...			
Opmåling af den herrens Land i Hørup by, den 17de Junij 1794			
I. Jern Hørupfeldt			
12:5	16:0	4 Rdl. 8: 28 1/2	2. 15: 00
II. Jern Hørupfeldt			
a. Nord for den fyrstelige Landbrug			
8.0	8.5	9.0	9.4
9.5	12.0	5 Rdl. 1 Rdl. 27: 19'	3. 27: 77'
			5. 12: 09'
			3. 28: 94'
			1. 39: 84'
			1. 26: 27'
b. Sønd for den fyrstelige Landbrug			
8.0	8.0	8.5	9.0
10.0	12.0	5 Rdl. 3 Rdl. 32: 25'	6. 5: 58'
			2. 31: 75'
			2. 36: 21'
			3. 27: 87'
			1. 22: 35'
III. Rind Hørupfeldt, Gården med de derom liggende Tofter			
8.0	5.0	4 Rdl. 5 Rdl. 20: 98'	6. 5: 15: 31'
			1. 7. 34: 85'
IV. Jern Hørupfeldt			
1. 2. 3. 4.	1. 2. 3. 4.	1. 2. 3. 4.	1. 2. 3. 4.
			0: 78'
			3: 32'
			7. 20: 91'
Summa			
35	5	14	25: 51'
35	5	14	25: 51'
Uligeligt god og ubegriben for den fyrstelige Landbrug			
			1. 1: 25: 78'
			2. 2: 34: 15'
			20: 00'

kørsler og håndtjeneste til kirker m.m., samt i henseende til tvangsmøllegæsternes forpligtelse til kørsler af materialer m.m. til møllerne og til vejenes istandsættelse m.m. og andre vejarbejder, - disse vedbliver som hidtil". Men i en resolution udstedt i Slesvig den 11. november 1869 fra den kongelige preussiske regerings skatteafdeling, signeret Marot, op- hører pligtkørslen og den tidligere afgift til den danske stat samt enhver form for naturalieydelser fra den 1. juli 1867. Hermed blev der sat punktum for al form for hoveri. Den syd- alsiske fæstebonde blev endelig i 1873 - og ganske gratis - selvejer og fri herre over sit eget hus og sin egen jord, men var nu underkastet de preussiske beskatningsregler.

Hvad Hørup angår, havde landsby- samfundets ydre og indre rammer nu stabiliseret sig, og først i sidste halv- del af det 20. århundrede ændrede områdets struktur sig markant. ■

Litteratur og kilder

- Clausen, H.P. og J. Paulsen: *Augusten- borgerne*. 1980.
- Knudsen, Christian: *Samlede efterretninger til en beskrivelse af Hørup sogn*. Efter originalerne i Det kgl. Bibliotek, ny kgl. samling 2683, bd. XVI og XVII.
- Marckmann, A.: Fattigfolk i Hørup sogn på Als. I: *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 1, 2013, side 19-25.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Hertug- godser*, Sønderborg 2016.
- Porskrog Rasmussen, Carsten, I. Adrian- sen og L.S. Madsen: *De slesvigske hertuger*. Aabenraa 2005.
- Schultz Hansen, Hans: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Aabenraa 1994.
- Sønderjyllands historie, bd. 1 og 2*. Aaben- raal 2009.
- Årsskrift nr. 6*. Lokalhistorisk forening for Hørup Sogn 1988.
- Familiearkivet hos efterkommere efter gårdejer Lassen, 'Lassens gård', Hørup: Hoverireglement 17/7 1805 og Arve- fæstebrev 6/7 1841 fra hertugen af Au- gustenborg. Afløsning af hoveri 13/10 1851, Augustenborg herredsfogderi. Op- hør af hoveri 11/11 1869, Skatteafd. Slesvig.
- Rigsarkivet, Aabenraa: pakke EC 088 med 'Erdbuch über die Ländereien des Dorfes Hørup', 1794.

Tvangslånene i Sønderjylland under Treårskrigen

Af Thomas Clausen

Treårskrigen (1848-1851) fik ikke alene storpolitiske og nationale følger i Sønderjylland, men også økonomiske. I denne artikel undersøger adjunkt Thomas Clausen, Aarhus Universitet, ét af de mere oversete aspekter ved krigsførelsen i hertugdømmerne, nemlig de to store tvangslån, som det slesvig-holstenske styre udskrev for at finansiere de militære operationer under krigen.

BONDEN JOHANN KØPKE fra landsbyen Bustrup, Arns herred, i den sydlige del af hertugdømmet Slesvig (Sønderjylland) blev i sommeren 1850 opsøgt af to mænd. Selvom Køpke på forhånd kendte mændene, som også boede i landsbyen, blev han noget overrasket over deres ærinde. Mændene kom til Køpke for at optage et lån. Pengene skulle bruges til at dække en lille del af det såkaldte tvangslån, som den på det tidspunkt faktisk regerende myndighed i Sønderjylland, det slesvig-holstenske statholderskab, havde udskrevet til opkrævning hos de sønderjyske og holstenske kommuner tilbage i maj 1849. Tilsammen skulle de krigsskattepligtige indbyggere i Bustrup bidrage til lånet med godt 920 mark courant. Folkene i landsbyen havde dog vægret sig ved at betale. I stedet var de nået til enighed om, at den samlede pengesum skulle udredes hos de af Bustrups indbyggere, der havde formue og var villige til at låne penge ud. Til gengæld hæftede de solidarisk for lånet. Det var i denne anledning,

at de to mænd opsøgte Johann Køpke.

Selv om Køpke i realiteten var formuende nok til at efterkomme hele det ønskede bidrag alene, tøvede han først med at tegne sig for lånet. I landet herskede ufred. Netop Bustrup, hvis kirkesprog var tysk, og hvis befolkning havde tæt erhvervmæssig tilknytning til den nært beliggende slesvig-holstensksindede købstad Slesvig, havde været en central kampplads under slaget ved Slesvig mellem danske og tyske tropper godt to år tidligere. Fremtiden var uvis, og ingen vidste, om pengene ville være sikkert anbragt. Omvendt lovede de slesvig-holstenske myndigheder en offentligt garanteret renteydelse på 4% årligt frem til lånets tilbagebetaling. Risikoen for et større finansielt tab syntes desuden at være lille, eftersom Bustrups indbyggere som nævnt havde aftalt at hæfte kollektivt. Til sidst indvilligede Køpke: I dagene omkring det blodige slag ved Isted den 25. juli 1850, tegnede han sig for lånet og indleverede pengene.

Treårskrigen afslutning i vinteren 1851 bragte statholderskabets styre til ophør. Da de genkomne danske myndigheder ikke anerkendte tvangslånenes gyldighed, betød det samtidig, at udbetalingen af renter på Køpkes lånekapital ophørte. Køpke henvendte sig nu til de indbyggere i Bustrup, som havde lovet at hæfte solidarisk for lånet, men disse nægtede overenskomstens gyldighed. Herefter

besluttede han sig for at gå rettens vej. Efter at sagen havde verseret ved domstolene i en årrække, led Køpke i 1856 definitivt nederlag og blev pålagt at betale sagens omkostninger. Johann Køpke, der i årene siden Treårskrigen var blevet aftægtsmand, måtte sande, at hans formue var gået tabt. At han delte denne skæbne med mange andre af hertugdømmernes indbyggere, var sikkert en ringe trøst.

Tvangslån

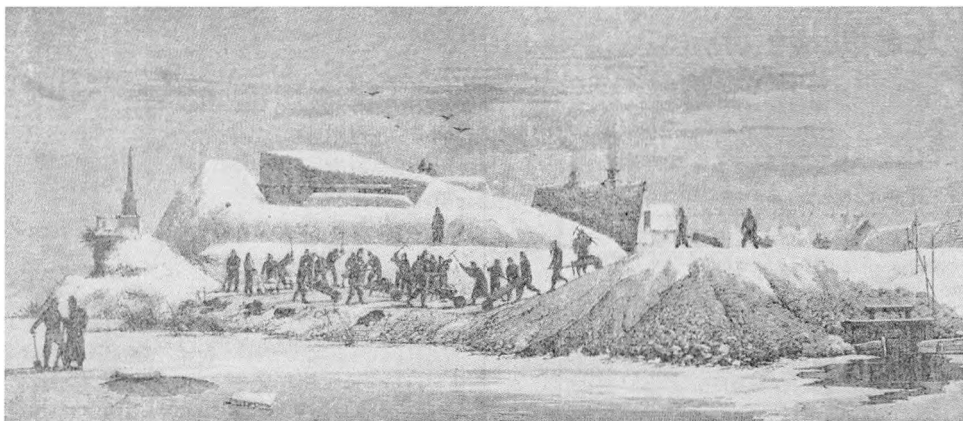
Et 'tvangslån' er et finanspolitisk instrument, som udgør en mellemform mellem beskatning og lån. Den frivillige og gensidige overenskomst mellem kreditor og debitor, der normalt ligger til grund for et lån, er sat ud af kraft. Omvendt er der ikke tale om en konsekvent gennemført beskatning, idet kreditor stilles i udsigt, at lånesummen, eventuelt med tillæg af renter, vil blive tilbagebetalt i fremtiden. Tvangslån som type af statslig indtægtskilde var frem til 1700-tallet, navnlig i krigstider, et almindeligt

udbredt middel til dækning af offentlige udgifter i den danske stat. Et motiv for at vælge tvangslånet frem for den rene beskatning kan være, at man fra en regerings side ønsker at opretholde et vist tillidsforhold og fornuftige finansielle relationer til statens borgere. Netop under Treårskrigen, hvor befolkningens opslutning bag enten den danske eller den tyske sag havde stor betydning, var dette aspekt vigtigt for beslutningstagerne at have i tankerne.

Baggrunden for Treårskrigen

Spændingerne mellem dansk og tysk inden for det danske monarki var tiltaget fra begyndelsen af 1840'erne. I hertugdømmerne bragtes efterhånden de liberale og tyskorienterede slesvig-holstenere på den ene side og hertugen af Augustenborg, som gjorde arvekrav på Sønderjylland og Holsten, samt det konservativt indstillede ridderskab på den anden side, tættere sammen. Samtidig voksede i opposition hertil en dansk national be-

Landsbyen Bustrup var en del af oplandet til købstaden Slesvig. I byen fandtes omkring 1864 bl.a. "præstegård, skole, kro [og] 2 teglværker". På billedet ses skansearbejde på Dannevirke omkring Bustrup i netop 1864.

vægelse frem båret af gårdmandstanden i Nordslesvig. I den tilspidse situation udsendte den danske kong Christian VIII i juli 1846 det "Åbne Brev", som undsagde det augustenborgske arvekrav. Hermed skærpedes den nationale uro yderligere. I januar 1848 døde kongen. Kort efter udstedte hans søn og efterfølger Frederik VII et under faderen forberedt forfatningsreskript, som bebudede indførelsen af en fælles stænderforsamling for kongeriget og hertugdømmerne. Forfatningen byggede på det danske monarkis fire rådgivende stænderforsamlinger, der havde eksisteret siden midten af 1830'erne. Blandt indflydelsesrige kræfter i hertugdømmerne såvel som i kongeriget herskede der utilfredshed med forfatningsforslaget. I februar udbrød der revolution i Paris, som hurtigt spredte sig til hovedparten af de tyske stater. Folkenes krav var demokratisering og en mere ligelig fordeling af samfundsgoderne, kort sagt reformer. Forestillingen om et forenet Tyskland havde fra begyndelsen en central placering i det tyske revolutionsrøre. I Frankfurt dannedes en folkevalgt nationalforsamling med repræsentation fra de tyske stater.

Disse begivenheder fik afgørende betydning for udviklingen i hertugdømmerne. I marts 1848 samledes flertallet af stænderdeputerede fra Sønderjylland og Holsten i Rendsborg i et forsøg på at opnå en fælles stillingtagen til forfatningsreskriptet. Den forenede stænderforsamling besluttede at sende en deputation til København, bl.a. med kravet om Sønderjyllands optagelse i Det tyske Forbund. I hovedstaden dannedes i de samme dage Martsministeriet, der

havde Ejderpolitikken, dvs. den tættest mulige forbindelse mellem Sønderjylland og kongeriget Danmark, som et fast programpunkt. I hertugdømmerne reagerede man på rygtet om Martsministeriets dannelse, men uden at afvente deputationens tilbagekomst, ved at oprette en provisorisk regeringsmyndighed til at varetage styret i majestætenes navn i Sønderjylland og Holsten. Samme dag, den 24. marts, bemægtigede slesvig-holstenerne sig uden kamp den stærke fæstning i Rendsborg. Oprøret var en kendsgerning.

Treårskrigens forløb

Den provisoriske regeringsmyndighed vandt straks efter opstanden anerkendelse hos magistraterne i de fleste sønderjyske byer. Kun i Haderslev virkede borgmesteren aktivt til fordel for den danske kongemagt, mens bystyrene i Tønder og Sønderborg tøvede. I Flensborg rettede man ind efter de til enhver tid faktiske magthavere. Til søs havde den danske flåde herredømmet. Man kunne derfor effektivt blokere skibsfarten ved en række tyske havne. Als og Ærø forblev under dansk styre krigen igennem.

Understøttet af preussiske tropper og frivillige styrker fra andre tyske stater indtog de slesvig-holstenske soldater snart hele det sønderjyske fastland. I sommeren 1848 oprettedes et fælles parlament for de to hertugdømmer, den såkaldte 'landsforsamling'. Denne blev efterfølgende ledsaget af et departementalt ministerstyre inden for rammerne af en selvstændig slesvig-holstensk stat. I Frankfurt skete noget tilsvarende for de tyske stater med udnævnelser af

ærkehertug Johan af Østrig til tysk rigsforsstander. En fællestysk centralmagt var skabt.

I august 1848 blev der indgået en våbenstilstandsftale mellem Preussen og Danmark. Kamphandlingerne i Sønderjylland lå derefter, med enkelte undtagelser, stille, indtil man fra dansk side valgte at opsigte aftalen med virkning fra april 1849. Efter opsigelsen af våbenstilstanden besluttede nationalforsamlingen i Frankfurt at sende rigstyske tropper til hertugdømmerne. I foråret 1849 indsatte den tyske centralmagt i Frankfurt, med opbakning fra landsforsamlingen, et statholderskab bestående af to tidligere medlemmer af den provisoriske regering til at lede styret i hertugdømmerne. Statholderskabet kom til at fungere som reel magthaver i Holsten og den sydlige del af Sønderjylland frem til krigens afslutning i februar 1851, mens Nordslesvig periodevis kom tilbage på danske hænder.

Allerede i juli 1849 blev der indgået en ny våbenhvileaftale mellem Preussen og Danmark, hvorefter de tyske rigstropper demobiliseredes. Våbenhvilen var i kraft, indtil Preussen formelt udtrådte af krigen et år senere. Derefter vendte krigslykken til Danmarks fordel. Udgangen på den militære konflikt blev en dansk sejr på stormagternes nåde. Fra vinteren 1850-51 var fundamentet for helstaten på plads.

Den økonomiske side af krigsførelsen

Krigsførelse koster penge. Mange penge. Det måtte den provisoriske regering efter udbruddet af martsopstanden i 1848 hurtigt sande. I 1848

gik godt 62% af de slesvig-holstenske statsindtægter til krigsvæsenet, mens andelen i 1849 var over 80%. Samlet set skal de skiftende slesvig-holstenske centralmyndigheder under Treårskrigen have anvendt knap 44 mio. mark på krigsførelsen. Heraf udgjorde omkring 1,250 mio. mark frivillige bidrag fra tyske stater. Resten af pengene blev i det store og hele opkrævet via skatter af forskellig art. Til sammen udgjorde krigsskatter og tvangslån i årene 1849 og 1850 godt 25% af de samlede statsindtægter.

En dækkende startkapital til bekostning af de militære operationer var på forhånd sikret. Da oprørsstyrker fra hertugdømmerne overtog fæstningen i Rendsborg, faldt, foruden en stor mængde militært udstyr, også hertugdømmernes hovedkasse, indeholdende 21 mio. rigsbankdaler, den provisoriske regering i hænde. Hermed sikrede slesvig-holstenerne sig et gunstigt finansielt udgangspunkt for den forestående krig. Alligevel skulle der snart blive hårdt brug for yderligere, kontinuerligt indstrømmende pengemidler til underhold af tropperne. Lønninger, forplejning samt omkostninger til beklædning og udrustning udgjorde de tre største udgiftsposter for den slesvig-holstenske statskasse. For at dække de ekstraordinære omkostninger blev der under Treårskrigen udskrevet en række krigsskatter i hertugdømmerne, i øvrigt svarende til hvad den danske regering gjorde i kongeriget.

Inddrivelsen af krigsskatter foregik undertiden med militær assistance. I det overvejende dansksindede Nordslesvig forløb opkrævningen langtfra gnidningsløst. Særlig i Sundeved samt Haderslev Vester- og Østeramt

var skattenægtelse udbredt. I vesteramtet indkom således i november 1848 blot omkring 2.000 daler i skattepenge mod 25-30.000 rigsbankdaler i samme måned før krigen. I januar 1849 satte en større flok bønder ved landsbyen Brøns sig til modværge mod skatteopkræverne, hvilket resulterede i et væbnet sammenstød med tab og tilskadekomne på begge sider. I den sydlige del af Sønderjylland var situationen mere rolig.

Det første tvangslån

Den provisoriske regerings krigsøkonomi kom, trods fremskridtene på slagmarken, hurtigt i underbalance. En hovedudgift var udlæg til forplejning af de tyske, især preussiske, hjælpetropper. Alene i året 1848 udgjorde denne post omkring fire mio. mark courant. Efter de tyske rigstrop-

pers indtrædelse i konflikten i foråret 1849, voksede udgifterne yderligere, og der var behov for nye indtægtskilder. For at imødegå denne udfordring vedtog den slesvig-holstenske landsforsamling at udstede et tvangslån. Lånet betragtedes som et forskud eller udlæg på vegne af den tyske centralmagt. Det var med andre ord hensigten, at de lånefinansierede udgifter til forplejningsmidler efter en fredslutning skulle refunderes fra rigstysk side. Indtil da var de enkelte tyske stater forpligtede til at yde løbende godtgørelse på tvangslånene til den slesvig-holstenske statskasse.

Det var den stedlige repræsentations opgave og ansvar - i bykommunerne bystyret, i landkommunerne typisk amtsforstanderskabet - at organisere indkrævningen af tvangslånet. I de kommuner hvor der ikke umid-

Slaget ved Slesvig, den anden store kampbegivenhed mellem danske og tyske tropper under Treårskrigen, resulterede i et dansk nederlag og en militær tilbagetrækning

Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek, Flensborg

delbart fandtes en egnet repræsentation, skulle en sådan vælges ved mundtligt afgjorte valg under den øverste lokalmyndigheds ledelse. Tvangslånsindbetalingerne var inddeelt i rater med forfald fire gange årligt. Ved indbetaling af de enkelte lånerater, og efter registrering af disse hos det slesvig-holstenske finansdepartement, udstedtes statsgaranterede obligationer lydende på 4% årlig rente til kommunerne.

Eftersom kommunekassernes beholdninger sjældent var af en størrelsesorden, som tillod direkte afregning med den slesvig-holstenske centralmyndighed, måtte også kommunerne ud på lånemarkedet. I praksis var renten på de lånebeviser, kommunerne udstedte til deres långivere (som oftest privatpersoner eller sparekasser), ofte lavere end 4%, typisk 3 eller 3,5%. På den måde regnede

kommunerne med at sikre sig en økonomisk gevinst.

Begejstringen for at skulle bidrage til det tvungne krigslån var ikke udelt i de sønderjyske kommuner. I Flensborg kom bystyret i indbyrdes konflikt over indbetalingen af lånet, men valgte til sidst at betale pengene under truslen om militær eksekution fra det slesvig-holstenske styre. I Haderslev besluttede de to bykollegier i et fælles møde at tilvejebringe kommunens andel af tvangslånet ved at låne pengene af byens borgere "til højst 4% rente". I Sønderjyllands sydlige egne så man gennemgående mere velvilligt på forsørgelsen af de tyske tropper.

Alt i alt blev størstedelen af de budgetterede tvangslånsmidler inddrevet inden udgangen af regnskabsåret 1849. De områder, hvor det knob mest, var Aabenraa Amt, hvor kun

Skal, skal ikke? Satirisk tegning fra 1849 hvor den preussiske konge Friedrich Wilhelm IV overvejer, om han skal modtage den kejserkrone, som nationalforsamlingen i Frankfurt havde tilbudt ham i bestræbelserne på at samle det tyske rige. Svaret blev et nej.

50% af lånebidragene nåede hovedkassen inden årsskiftet, mens andelen i Haderslev Vester- og Østeramt var endnu lavere med knap 30%.

Det andet tvangslån

Mod slutningen af året 1849 fremlagde den slesvig-holstenske finansminister i landsforsamlingen en oversigt over statsbudgettet for 1850. Hovedindtrykket af budgettet var positivt, og finansministeren forventede faktisk et betydeligt overskud. Størstedelen af dette overskud, tvangslånsrefusioner fra de tyske stater, var dog i vid udstrækning fantasimillioner, som statholderskabet aldrig modtog. Som nævnt havde de enkelte tyske staters regeringer, i hvert fald så længe der ikke eksisterede en stabil tysk centralmyndighed, forpligtet sig til at godtgøre hver deres andel af lånet. Fra sommeren 1849 var nationalforsamlingens virksomhed imidlertid ophørt, mens rigsforstanderskabet gik ind et halvt år senere. Etableringen af en varig rigstysk centralmyndighed havde med andre ord lange udsigter. Endnu i oktober 1850 havde kun fem tyske stater bidraget med, hvad der samlet svarede til godt 200.000 mark courant ud af i alt 2,4 mio. To måneder senere var beløbet, trods flere rykkerskrivelser og henstillinger om betaling rettet fra Finansdepartementet til de tyske stater, blot steget til ca. 330.000 mark courant. Kort før jul 1850 besluttede statholderskabet, at denne sum skulle udbetales forholdsmæssigt til de holstenske kommuner, som havde bidraget til tvangslånet. De sønderjyske kommuner fik derimod ingen godtgørelse.

Finansiell nød var årsagen til, at man nogle måneder efter finansmini-

sterens optræden i landsforsamlingen valgte at udskrive et nyt tvangslån. Formålet var denne gang, nu hvor der ikke var flere rigstropper at forsørge, eftersom de var vendt hjem til Tyskland, det mere generelle: at "fremskaffe pengemidlerne til krigsvæsenet". Også denne gang måtte det slesvig-holstenske styre stedvis ty til rå magtudøvelse eller trusler herom for at få tvangslånsmidlerne inddrevet. Juli 1850 kom det til militær eksekution mod landbesidderne i sognet Klisebøl på den sønderjyske vestkyst, som var i restance med betalingen af det andet tvangslån. Forinden havde beboerne fået besked på straks at betale tre mark courant hver - ellers ville beløbet blive fordoblet hver tredje dag. Først eksekutionen fik dem til at betale. I en skrivelse fra Husum Amt berettedes, at den fungerende amtmand på stedet havde givet en frist på otte dage til indbetaling af tvangslånet, hvorefter der ville blive taget tvangsmidler i brug. Kun en meget lille del af de budgetterede midler fra det andet tvangslån blev rent faktisk opkrævet, hvad der bl.a. bundede i de ustabile politiske forhold og indbyggernes manglende evne - eller vilje - til at efterkomme kravet.

Tvangslånene efter Treårskrigen

Krigens afslutning i februar 1851 bragte de militære spændinger til ophør. I stedet trådte en række politiske og økonomiske problemstillinger i forgrunden. Tvangslånene var en af disse. Med det danske styres genoprettelse i Sønderjylland skete der en omfattende udrensning af embedsfolk, som havde arbejdet aktivt i slesvig-holstensk tjeneste under krigen.

Dermed forsvandt i store træk repræsentanterne for den myndighed - statholderskabet - som i sin tid havde været hovedansvarlig for lånenes stiftelse. De danske myndigheder var på ingen måde indstillet på at overtage de dertilhørende debitorforpligtelser. Finansministeriet i København var derfor hurtigt ude med en officiel meddelelse om, at tvangslånene i forhold til den danske statskasse skulle være "døde og magtesløse". Kreditorerne - de långivende borgere - beholdt sig på deres side til, at de havde lånt penge til kommunale myndigheder, og at tilbagebetalingen af lånene i sidste ende var blevet garanteret af staten. Om denne kaldte sig slesvig-holstensk eller dansk måtte i

deres optik være af underordnet betydning.

Eftersom regeringen ikke anerkendte lånene som offentlig gæld, gik borgernes gensidige fordringer over til at blive et rent privatretligt forhold. I retssystemet var der imidlertid ikke megen hjælp at hente for kreditorerne. Appellationsretten i Flensborg, hertugdømmernes højeste retsinstans og principielt set en uafhængig del af statsmaskineriet, anerkendte heller ikke tvangslånenes gyldighed, men så grundlæggende optagelsen af dem som en retsstridig handling og endog som "regulær pengeafpresning". Der dannedes inden længe retlig præcedens for, at enhver der på lånetidspunktet havde været bevidst

Efter Treårskrigen blev tvangslånene genstand for en række retstvister ved de sønderjyske domstole. En del af disse sager blev afgjort ved appellationsretten i Flensborg. På billedet til højre i opslaget ses retsbygningen.

om, at en udgivet lånesum skulle anvendes til indbetaling på et af tvangslånene, på forhånd havde mistet sin ret til at få klagen afprøvet ved domstolene. Dermed havde så godt som alle långivende borgere i praksis mistet muligheden for at få deres penge tilbage.

Efterspil

Sagen om tvangslånene ulmede helt frem til krigen i 1864 i retssale, stænderforsamlinger og aviser. Efter den danske konges afståelse af Sønderjylland og Holsten, arvede de preussiske myndigheder spørgsmålet om anerkendelse af tvangslånene. I 1871 indbragte provinsstyret i Slesvig-Holsten en petition til den preussiske landdag om, at tvangslånet fra 1849 måtte blive anerkendt som preussisk statsgæld. Andragendet afvistest næsten enstemmigt af landdagen i Preussen med henvisning til, at lånene var blevet optaget af kommunerne med henblik på at forsørge de tyske rigstropper, ikke de preussiske. I 1874 bevilgede den preussiske kejser Wilhelm I 1,2 mio. mark, ca. 25% af det samlede tvangslån, til den slesvig-holstenske provinslanddag; penge, som var øremærket de kommuner i Slesvig-Holsten, der havde lidt tab i 1849. Året efter, i 1875, overførte den preussiske stat yderligere 4,5 mio. til provinsen Slesvig-Holsten. Med disse to udbetalinger fra den kejserlige centralmagt til rigets nordligste provins var den oprindelige lånesum fra tvangslånet af maj 1849 på 4 mio. plus renter dækket. Preussen anerkendte, lige som den danske stat, aldrig tvangslånene som statsgæld. ■

Litteratur

- Andersen, Kristian Blicher: *Tvangslån under den tidlige enevælde*, utrykt specialeafhandling. 2004.
- Clausen, Thomas: Tvangslånene. Om fiskale forhold i Slesvig under og efter Treårskrigen. I: *Historisk Tidsskrift*, Vol. 113, Nr. 2, 2013, side 445-478.
- Flensburger Correspondent*, 21. marts 1850.
- Flensburger Zeitung*, diverse årgange 1850-1860.
- Hjelholt, Holger: *Sønderjylland under Treårskrigen. Et bidrag til dets politiske historie I-II*, Gads Forlag 1961.
- Juridisk Ugeskrift for Hertugdømmet Slesvig*, diverse årgange 1850-1864.
- Jørgensen, Harald (red.): *Statsrådets forhandlinger 1848-1863*, bd. 3, Munksgaard 1958.
- LASH (Landesarchiv Schleswig-Holstein), Abt. 51 nr. 656. Finansdep. til magistraten i Flensborg.
- Linvald, Axel: Landstormen ved Brøns, i: *Festskrift til H.P. Hanssen*, Historisk Samfund for Sønderjylland, Sprogforeningen og Sønderjydske Skoleforening 1932, side 134-163.
- Schlürmann, Jan: *Die Schleswig-Holsteinische Armee 1848-1851*, Der Andere Verlag 2004.
- Vammen, Hans: Casino 1848, I: *Historisk Tidsskrift*, bd. 15, række 3, 1988, side 253-281.

Note

Artiklen er en omarbejdet version af en artikel, som tidligere har været bragt i *Historisk Tidsskrift*.

Tysk nationalromantik - en næsten forsvunden arkitektur i Haderslev

Af Helge C. Jacobsen

Nygotik og nationalromantik er om noget blevet forbundet med Tyskland, selv om de var moderne stilretninger inden for europæisk arkitektur. Helge C. Jacobsen har besøgt en række af de mest fremtrædende nationalromantiske bygningsværker i Haderslev og omegn.

Byggestilen, sønderjyderne elsker at hade

EN STÆRKT DANSKSINDET haderslevborger, dr. Lausten Thomsen, skrev i 1910 i dagbladet Dannevirke om samtidens historicistiske og nationalromantiske bygninger: "De ville være grimme hvor som helst, de stod; men de er dobbelt så grimme i Nordslesvig".

Lausten Thomsen stod midt i den nationale kamp. I dag ser vi på bygningernes arkitektoniske og håndværksmæssige kvaliteter uhildet af nationale præferencer. Kampen er overstået. Nu tager vi de tilbageblevne tyske nationalromantiske bygninger til os som en væsentlig del af kulturarven i Sønderjylland. Men efter 1920 og især efter 1945 var danskerne opfattelse og vurdering af den nationalromantiske arkitektur i den grad præget af den nationale kamp i Sønderjylland, at man blot ønskede den væk hurtigst muligt. Heldigvis har vi bevaret nogle få bygninger og en del fragmenter i tysk nationalromantik.

Den nationalromantiske arkitektur,

herunder den tyske, skal opfattes som del af historicismen, der var den fremherskende arkitekturform i Europa fra omkring 1830 til 1910. Arkitekter og bygherrer hentede inspiration fra tidligere tiders arkitektur, men man skelede også meget til bygningsfunktion. En bank skulle bygges i italiensk renæssance, en kaserne i norditaliensk borgstil, en kirke i gotisk stil, en købmandsgård i nederlandske renæssance, en præstegård i barok etc.

Kendskabet til den tyske arkitektur fik arkitekterne på de studie- og dannelsessture, der var en del af deres akademiske uddannelse. De opsøgte især romanske og gotiske borge, kirker og borgerhuse. Bygmestrene, der blev uddannet på teknika og håndværkerskoler, hvor uddannelsen strakte sig over fire vintersemestre, var ikke på studieture, men en del af dem havde set ganske meget, da de havde været på valsen. Under deres uddannelse fik de gennemgået de samme bygningstyper ud fra fotografier og tegninger. I tegnetimerne var en af opgaverne at udføre tegninger til en nationalromantisk villa. Bygmester Hannibal Dall fra Årøsund var elev på Eutin Teknikum fra 1901 til 1904. Han har aldrig været længere syd på end Eutin, alligevel magtede han på skolen at lave tegninger til den flotteste nationalromantiske villa. Desværre for ham fik han aldrig sådan en

Kredshuset på Storegade i Haderslev. Med sit tårn og sine gavlkvistkronede bygningsfremspring skulle bygningen ligne en borg. Arkitekten kendes desværre ikke.

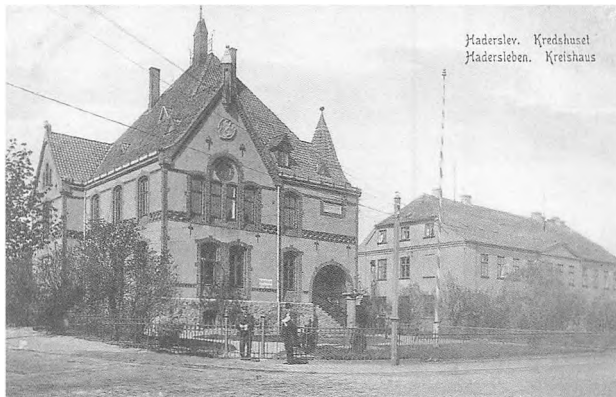

Foto: Peter Schaffer Hansens postkortsamling.

opgave i sit professionelle liv. Han opførte siden bygninger i trempelstil, hjemstavnsstil og Bedre Byggeskik.

Borgerskabet, der i sidste halvdel af 1800-tallet havde et godt kendskab til historien og var præget af romantisk nationalfølelse, sværmede for fortiden. Deres villaer skulle enten bygges i schweizisk, italiensk eller i en nationalromantisk stil, hvor man i fri fantasi hentede inspiration fra alle arkitekturens perioder, hvilket nemt kunne blive til en let og festlig maskerade af forskellige stilarter. I Haderslev, der sammen med det øvrige Slesvig i denne periode var en del af det tyske rige, blev den gren af den historicistiske arkitektur, som blev benævnt tysk nationalromantisk stil, overvejende anvendt af tysksindede borgere. Dette var sammen med det forhold, at de preussiske myndigheder for at fremme tyskheden i årtierne fra 1880 til 1910 i vid udstrækning anvendte denne arkitekturform ved de offentlige bygninger, grundlaget for Lausten Thomsens negative holdning.

Efter Genforeningen i 1920 skulle mange af bygningerne, både de offentligt ejede og de private, repareres og moderniseres. Dette fik fatale følger for de fleste nationalromantiske byg-

ninger. Af overvejende tre forskellige grunde kom de til at ændre udseende og karakter. Nationalromantikken var blevet stærkt umoderne; danskerne brød sig i 1920'erne og 1930'erne ikke meget om historicismen og nationalromantikken, da disse arkitektoniske træk mindede dem om den tyske tids kultur jævnfør Lausten Thomsen. Sidst, men ikke mindst: De historicistiske og nationalromantiske bygnings-træk og detaljer var ofte stærkt fordyrende elementer, hvis de skulle bevares ved reparationer og ombygninger. Det var billigere at fjerne dem og forfladige bygningerne

Nationalromantiske eksempler fra Haderslev og omegn

Haderslevs fremmeste offentlige bygning, som de preussiske myndigheder opførte i nationalromantisk stil, var Storegade 88, der blev opført i 1892 som 'Kreishaus' dvs. som sæde for kredsadministrationen. Efter Genforeningen, da huset var overgået til danske myndigheder, blev det ombygget. Man ødelagde det nationalromantiske interiør og fjernede de fleste udvendige nationalromantiske elementer, hvorved bygningen blev stærkt forfladiget.

Arkitekt og bygningsinspektør F. W. A. Jablonowski tegnede amtsbanegården på Jomfrustien. Bygningen stod færdig i 1899, men blev desværre revet ned i 1962 for at give plads til en parkeringsplads!

En anden offentlig bygning, hvorfra myndighederne ønskede tysk signalgivning, var Katedralskolens nye vestfløj, opført i 1904 som tilbygning til L. Winstrups fine latinskole fra 1854. Vestfløjen skulle rumme gymnastiksal og festsal. Heldigvis har denne bygning været udsat for en mere skånsom behandling. Man mener, at arkitektarbejdet blev lavet i et samarbejde mellem den lokale bygningsinspektør F. W. A. Jablonowski og regeringsarkitekt Schochouer. De tegnede en efter datidens forhold moderne og funktionel bygning, hvis æstetik var stærkt inspireret af tysk middelalder. Interiøret i festsalen, der for en nationalromantiker skulle give associationer til en middelalderlig riddersal, er velbevaret.

Arkitekt og bygningsinspektør F. W. A. Jablonowski blev født i Elk 1854 og døde i Heidelberg 1932. Han var amts- eller kredsbygningsinspektør i Haderslev med Haderslev og Åbenrå Amter som embedsområde fra 1890 til 1919. Omkring 1908 blev han meget optaget af de nye arkitektoniske former, der gav sig udslag i hjemstavnsstilen, men før dette tidspunkt nåede han at tegne en række bygninger i nationalromantik. Den flotteste

nationalromantiske bygning, han tegnede, var amtsbanegården på Jomfrustien. Ved synet af den skulle man erindres om store tyske gotiske huse med spir, opmuret i røde sten med hvide detaljer, glaserede tegl- og formsten samt blændinger og buestik. Heldigvis er hans stationsbygning i Over Aastrup, en mindre udgave af den i Haderslev, stadig eksisterende i rimelig autentisk stand med tårn og spir. Hans bedste historicistiske bygning i Aabenraa, amtsbanegården, er ligeledes revet ned, mens det tidligere kredshus, H.P. Hanssens Gade 33, lykkeligvis er velbevaret og fredet.

Som kredsbygningsinspektør var det en væsentlig opgave for Jablonowski at tegne offentlige bygninger, men han tegnede ikke alle. Der blev også hidkaldt andre arkitekter. I 1904, da Haderslevs supermoderne nye skole, Louiseskolen, opkaldt efter den før i tiden meget afholdte dronning Louise af Preussen (gift med Frederik Wilhelm III), skulle opføres, hidkaldte man skolearkitekten J. Busch fra Weimar. Udover evnen til at tegne en skole efter de nyeste moderne pædagogiske principper kunne han tegne i nygotisk stil med omfattende

brug af blændinger og buestik. Desværre er også denne bygning forfladiget gennem en række senere ombygninger.

Andre af de offentlige bygninger i Haderslev er tegnet af det lokale arkitekt- og byggefirma 'Niels Jürgensen'. Den flotteste af disse var det kejserlige postkontor fra 1904 beliggende Nørregade 37. Igen ser man en bygning i nygotik opmuret i blanke røde sten over en kampestenssokkel. Til udsmykning er der anvendt glaserede brune sten samt formsten, der ligger i et bånd for at adskille etagerne. På den nu fjernede gavlkvist var der placeret fire små nygotiske spir. Fa. Jürgensen har i 1902 også tegnet den store nye bolig til byens andenpræst, Præstegade 20. I dag kan man ikke se, at den blev opført i nygotik, for kort efter Genforeningen fjernede man en stor karakteristisk gavlkvist med gotiske spir. Ligesom posthuset i Nørregade blev præsteboligen altså stærkt forfladiget.

Firmaet Niels Jürgensen er etableret som byggefirma af den i Haderslev fødte Niels Jürgensen (1837-1902). På firmaets tegnestue arbejdede Jürgensen selv, hans søn og arvtager Jür-

gen Jürgensen, i perioder den anden søn Jens Jürgensen og senere svigersønnen H. W. Bock samt blandt flere andre Heinrich Boldt. Indtil 1908 tegnede arkitekterne historicistiske bygninger, derefter tegnede de enkelte bygninger i jugendstil, mange i hjemstavsstil og efter 1920 i Bedre Byggeskik.

Det var dog ikke Fa. Jürgensen der fik til opgave at tegne den mest storslåede, flotteste og mest prangende tysk-nationalromantiske villa i Haderslev. Bryggeriejer Chr. Fuglsang overdrog i 1895 den akademiske arkitekt W. Voigt fra Kiel opgaven at tegne et pragteksemplar af en stor villa, Ribe Landevej 23, lige overfor bryggeriet, med tårn, spir, blank mur, pudset mur, bindingsværk og alskens pynt. Inspirationen til villaens udformning var hentet fra bygninger ved Rhinen. Christian Fuglsangs hustru stammede fra egnen ved Rhinen. Med opførelsen af villaen kunne enhver se, at bryggeriet var i god gænge. Desværre blev villaen ombygget af nevøen Sophus Fuglsang i 1936, hvor al pynt blev fjernet, og huset blev overpudset. Terrænet omkring huset blev hævet over en meter

Det kejserlige postkontor på Nørregade 37 i Haderslev.

Foto: Peter Schaffer Hansens postkortsamling.

Christian Fuglsangs villa på Ribe Landevej 23. Til højre ses et par af Bryggeriet Fuglsangs skorstene.

for at få huset til at virke mindre voldsomt. Smagen havde ændret sig, nu var man inspireret af funktionalismen. Den nationalromantiske bygning var blevet umoderne, og al dens pynt må have været for omkostningskrævende at vedligeholde. Ved dette hus kan ændringen ikke være foretaget af nationale grunde, da både Christian og Sophus Fuglsang var engageret i det tyske mindretals arbejde. En yderligere ændring af huset blev foretaget i 1953. Man sænkede den vestlige del af taget ned til samme højde som den østlige, hvorved balancen i huset blev mere harmonisk, og den nationalromantiske bygning var borte for evigt.

W. Voigt fik yderligere en opgave i Haderslev, nemlig Catharinaheim på Christiansfeldvej, der er et meget fint anlæg omfattende hovedbygning og små udhuse. Catharinaheim blev opført i 1896 som en slags alderdomshjem for værdigt trængende borgere fra Haderslev samt disses hustruer og enker. Institutionen rummede 24 boliger. Alt blev betalt af godsejer Ingward Clausen fra Knoop ved Kiil, som stammede fra Haderslev. Ved Catharinaheim var Voigt inspireret af hanseatisk gotik. Bygningerne står alle

helstøbte i en kombination af rødt murværk og gule pudsede blændinger. Bygningerne er velbevarede, og hele anlægget er heldigvis fredet.

Uden tvivl har både kredshuset, Catharinaheim og Fuglsangs flotte villa inspireret en lang række andre bygherrer i Haderslev. Af økonomiske grunde hentede de ikke arkitekter udefra, men overlod opgaven til lokale arkitekter, oftest Fa. Jürgensens tegnestue. Nogle af de flotteste nationalromantiske villaer blev bygget på Aastrupvej uden for købstaden i daværende Ladegård Kommune. Nummer 14 ligger der stadig stort set med uændret facade mod nord. Desværre er spiret på tårnet ombygget fra et klokkeformet blytækket til et spidst pyramideformet, der er tækket med tegl. Aastrupvej 16 er fra samme tid, men har fået ny tagbelægning. Ændringer af større eller mindre art er sket på næsten alle nationalromantiske villaer, der ligger på Aastrupvejs sydside. Alligevel kan man iagttage fordums skønhed og storhed. Nummer 29 på nordsiden af vejen er Villa Bram, der blev opført i 1904 og flere gange bygget om til ukendelighed. Den havde ellers alle de nationalromantiske elementer i form af bin-

dingsværk, tårn, spir, havestue med altan ovenover, smedjernsgitter etc.

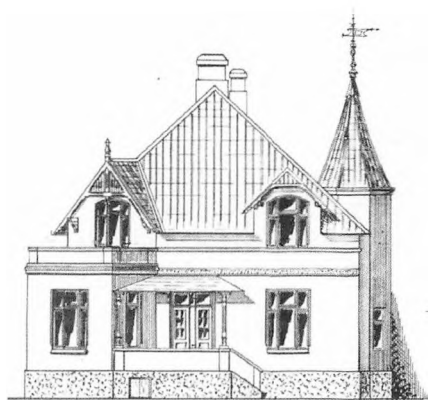
På samme tid tegnede Fa. Jürgensen en mindre, men næsten lige så fantasifuld villa i Gammel Haderslev Kommune, Ribe Landevej 22. Også denne bygning havde tårn og spir. Nu står den i modificeret form med fjernelse af vindfløj og tilsvarende, men heldigvis stadig med næsten autentisk ydre.

På Lindevej, der også lå uden for købstaden i den daværende Sdr. Otting Kommune, blev der i perioden 1900-1910 bygget adskillige store villaer i nationalromantisk stil, her dog i en meget mere afdæmpet form uden tårne og spir men alligevel med stærke nationalromantiske træk. Landevejen mod Aabenraa umiddelbart uden for købstaden i Sdr. Otting Kommune, nuværende Sønderbro, blev ikke bebygget med villaer, men med store beboelseshuse med hver 6-8 lejligheder. De sydligste af dem, numrene 29, 31, 28, 30 og 32 er opført med de flotteste nationalromantiske facader og udsmykninger, hvoraf en stor del er bevaret. Man skal

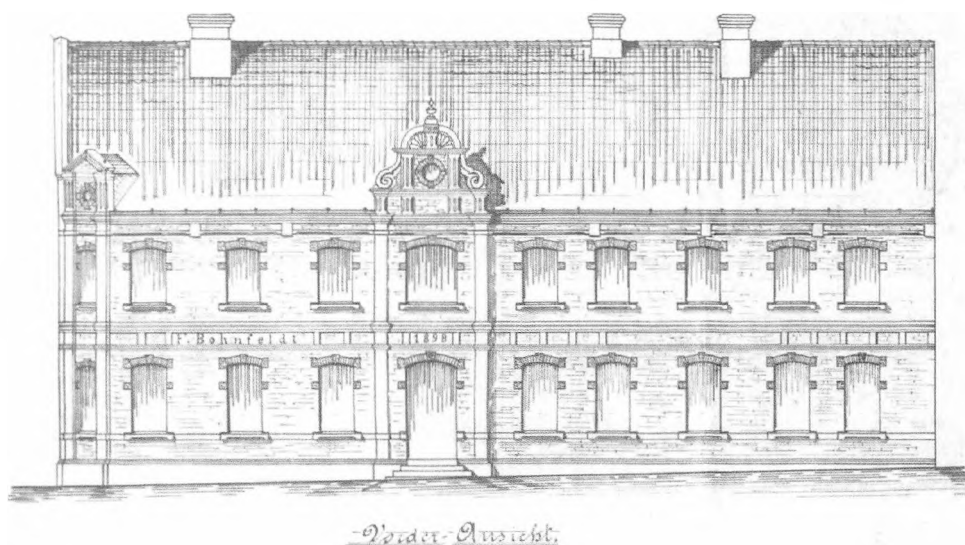
specielt bemærke kvistspirene på nummer 31. Oprindeligt var de dog udformet med gelænder og flagstænger. Arkitekten på de fleste nationalromantiske bygninger i Sdr. Otting Kommune er P.H. Holler, der er født 1869 i Ditmarsken. Han virkede i Haderslev i perioden 1899-1918, hvorefter han flyttede til Kappel ved Slien.

Inde i købstaden slog moden også an. Butikkerne på byens hovedstrøg fulgte med, og mange facader blev ombygget i tidens nye sprog. Nogle står der stadig. Hvis man vil betragte dem i dag, må man nødvendigvis kigge op, for stuetaen er ødelagt alle steder. Ser man op, vil en byvandring i det indre Haderslev give mulighed for at opleve tysk nationalromantik. I Bispegade finder man nummer 3, der i 1901 fik sin facade bygget om i nationalromantisk stil med tårn, spir etc. med bygmester Poul Christiansen som arkitekt. Nummer 5 fik på samme tid sin facade ombygget i udpræget nationalromantisk stil. På Torvet finder man nummer 3, 10 og 11. På Nørregade finder vi nummer 2, 16 og 19.

Villaen på Ribe Landevej 22, tegnet af arkitektfirmaet Niels Jürgensen, Haderslev.

ANSICHT

Slagtergade 5, opført i 1898, er tegnet af det lokale arkitektfirma Niels Jürgensen.

Det er dog ude på landet, man skal finde den smukkeste, mest autentiske og interessante bygning i hannovergotik og spirende tysk nationalromantik, stuehuset til Ultanggård ved Halk, tegnet af den tyske arkitekt A. W. Prale fra Flensborg i 1884. Hvis de offentlige myndigheder i Haderslev samt mange ejere af bygninger i tysk nationalromantik uanset den nationale kamp havde passet lige så godt på deres huse som familien, der ejer Ultanggård, eller som de skiftende ejere af den flotte nationalromantiske villa, Aastrupvej 14, fra 1898 har passet på denne bygning, havde Ha-

derslev været meget rigere på denne spændende arkitektur.

Det er glædeligt, at man på trods af sønderjydernes tidligere negative holdning til den tyske nationalromantiske bygestil stadig kan finde fine eksemplarer på nationalromantiske bygninger i Sønderjylland. Lykkeligvis er vi kommet bort fra den tid, hvor synet på arkitekturen var del af den nationale kamp. Vi er nu inde i en fredelig sameksistens, hvor alle kan glæde sig over den nationalromantiske bygestil som en del af sønderjysk kulturarv. ■

Grænselandskronik

Af Jørn Buch

Jørn Buch har blandt meget andet fulgt med i komedien om besættelse af en stilling, der - viste det sig - slet ikke var ledig, men som alligevel kom til at fylde meget i aviserne i det sidste kvartal af 2016.

Grænselandskronikken er udtryk for forfatterens holdning og udtrykker ikke nødvendigvis Historisk Samfunds holdninger.

Flensborgs nye overborgmester - fra Simon til Simone

Ved sommerens kommunalvalg i Flensborg tabte den hidtidige danske borgmester Simon Faber til en fælles tysk liste under ledelse af socialdemokraten Simone Lange, som tiltrådte den 16. januar 2017. Ifølge Flensborg Avis den 28. december mener den afgående danske borgmester Simon Faber, at han har afleveret en velfungerende kommune med mange nye arbejdspladser. Faber mener også, at han har været med til at skabe en mere borgervenlig dialog samt en lettere omgangsform på rådhuset.

Ifølge JydskeVestkysten den 1. januar vil den nye borgmester, Simone Lange, fortsætte med at udbygge det grænseoverskridende samarbejde. Både hendes mand og børn taler dansk, siger hun, og selv er hun også i gang med at lære dansk.

Det tyske mindretal skal lære danske elever tysk

Den nye kulturminister Mette Bock har ikke alene fået en god idé - hun har også fundet penge til at finansiere den. Mette Bock har ifølge avisen Der Nordschleswiger den 5. januar

foreslået, at det tyske mindretal skal være med til at udvikle nyt undervisningsmateriale, som skal være med til at forbedre danske skoleelevers mangelfulde tyskkundskaber.

I projektets første fase skal der udarbejdes et spørgeskema, som skal være med til at afdække behovet og problemerne. Desuden skal der, i samarbejde med UC Syd, laves diverse kursusforløb for danske lærere i faget tysk.

Anden fase består af udarbejdelsen af en Mediekuffert, som skal laves af Der Nordschleswiger og det tyske mindretals bibliotekstjeneste. Samtidig skal der oprettes en digital besøgstjeneste, der skal give adgang til Mediekufferten.

Projektet er blevet modtaget med stor tilfredshed hos det tyske mindretals skoledirektør Claus Diedrichsen, som i JydskeVestkysten giver udtryk for, at han er glad for, at man vil udnytte mindretallets kompetencer i Danmark.

Sydslesvigudvalget dropper FUEN

Folketingets Sydslesvigudvalg har meget kortsigtet besluttet at stoppe tilskuddene til den europæiske mindretalsunion, FUEN, som de beskylder for ikke at have opfyldt kravene til såkaldt god tilskudsforvaltning, skriver Flensborg Avis den 22. december og tilføjer, at det er udvalgets opfattelse, at mindretalsunionens kontor i Flensborg synes at blive nedprioriteret. Det er altså fornemmelser, Folketinget bygger dets opfattelse på. Og når det er kortsigtet, så skyldes det, at mindretallene - som en vigtig

del af det europæiske samarbejde - endnu ikke er blevet fuldt ud anerkendte i EU. Nationalstaterne burde derfor i stedet være med til at sikre et fredeligt mangfoldighedens Europa.

Grænsehandel voksende

Selv om det er en lidt trist konstatering, så viser det sig, at grænsehandelen atter er stigende efter et kortvarigt dyk i forbindelse med indførelsen af grænsekontrollen sidste år i januar måned. Det skriver Flensborg Avis den 13. december efter at have talt med Poetzsch og Otto Duburg. De to firmaer har også konstateret, at flertallet af deres kunder kommer fra Midtjylland, men til gengæld så også ofte køber stort ind.

Lyksborg - Glücksburg

Kort før jul fik den sydslesvigske by Glücksburg et nyt byskilt. Nu står der ikke alene Glücksburg på tysk, men også Lyksborg på dansk. Initiativet er kommet fra det danske mindretals politiske parti SSW, Sydslesvigsk Vælgerforening, skriver Flensborg Avis den 22. december, og det var blevet

besluttet i kommunalbestyrelsen i byen allerede sidste sommer. Nu er skiltet en realitet - gad vide, hvornår det tyske mindretal får sit tilsvarende ønske opfyldt nord for grænsen, zum Beispiel in Hadersleben?

Komedien om en generalkonsul

Flensborg Avis kunne den 1. december begejstret meddele, at Bertel Haarder blev den kommende nye generalkonsul, selv om den fungerende ikke havde sagt sin stilling op. Det blev hilst velkommen af det danske mindretals generalsekretær og overraskende også i en leder af Flensborg Avis' eller så fornuftige chefredaktør Jørgen Møllekær. Også Det sydslesvigske Samråd, fællesorganet for det danske mindretal i Sydslesvig, hilste beslutningen velkommen.

Min første og umiddelbare reaktion var en hovedrysten over, at det politiske system åbenbart aldrig bliver klogere. Få uger efter trumpisternes reaktion mod eliten i USA og populisternes fremmarch overalt i Europa syntes Løkke Rasmussen åbenbart, at Haarder skulle kompenseres for tabet

Foto: Flensborg Avis.

Endnu en by i Sydslesvig markerer sig med tosprogede byskilte.

af sin ministertitel - en titel han har haft i 19 år, og det er flot. Men Haarder ville blive 73 år, inden han skulle tiltræde! Var det ikke på tide, der kom yngre kræfter til? Ude i samfundet har regeringen ingen bekymringer for de mennesker, der skal afskediges, når globaliseringen banker på, og konkurrencestaten har krævet sit næste offer. Men den privilegerede Haarder skulle åbenbart yderligere belønnes.

Matlok er selvfølgelig også begejstret. I en leder i Der Nordschleswiger den 2. december skriver han, at Løkke har tryllet og slutter med at glæde sig over, at der med Haarder vil komme nyt salt i grænselandets suppe. Men hvornår har Haarder interesseret sig specielt for Sønderjylland? Matlok roser også Haarder for hans frisind, selv om Haarder har været med til at indskrænke ytringsfriheden for de tåbelige imamer - men hvis ytringsfriheden ikke skal gælde for dem, man er uenig med, hvem skal den så gælde for? Og Haarders tilbageskuende kanon viser, at han er manden, der går fremtiden i møde med ryggen til - og det er ikke vejen for Sydslesvig!

Men heldigvis kom der snart en massiv storm af læserbreve i Flensborg Avis som f.eks. Gerd Pickardts fra den 12. december, hvor han med rette er pikeret over, at en ministerrokade i Danmark skal have konsekvenser for generalkonsulstillingen i Flensborg. Pickardt kalder fremgangsmåden "mere end uanstændig"!

Tit gengæld vil jeg rose Haarder for, at han så hurtigt selv reagerede ved at trække sig. Flot gået, når nu statsministeren ikke kunne finde ud af det!

Nu frygter vi bare for Løkkes næste træk?

Udkants-lykke

Livskvaliteten er høj i Nordslesvig, fremgår det af en undersøgelse fra Danmarks Statistik, som blev omtalt i Der Nordschleswiger den 12. januar 2017. Avisen tilføjer, at undersøgelsen er blevet finansieret af Region Syddanmark og af TrygFonden. Undersøgelsen har spurgt over 42.000 mennesker fra 38 kommuner, hvorledes de oplever en række variabler som f.eks. sundhed, kriminalitet, boligforhold og livsforventninger om fem år.

De syd- og sønderjyske kommuner ligger alle over gennemsnittet, men et godt stykke fra toppen. Avisen er dog tilfreds med, at de fire sønderjyske kommuner ligger foran København. På en skala fra 1-10 ligger Sønderborg i top med en score på 7,8 efterfulgt af Aabenraa, Haderslev og Tønder på hver 7,7 i modsætning til hovedstadens score på 7,4!

Busser på el - på Sild

De første el-drevne busser i det dansk-tyske grænseland er sat ind i køreplanerne på turist-øen Sild, skriver avisen Der Nordschleswiger den 18. oktober og tilføjer, at Sild dermed håber at fremme turisterhvervet, da el-drevne busser forurener mindre og støjer meget mindre.

Dansk støtte til Flensborg Avis

Medienævnet i Danmark havde i september krævet at få tilbagebetalt en støtte til Flensborg Avis på 3,7 mio. kr. i forbindelse med den nye medie-lov fra 2014, som ikke havde taget hensyn til de særlige forhold i Sydslesvig omkring Flensborg Avis.

En tilbagebetaling ville have krævet en del afskedigelser af medarbejdere ved avisen.

Men et enigt kulturudvalg i Folketinget har besluttet, at Flensborg Avis ikke kunne ligestilles med de traditionelle danske medier, så avisen kan fortsat modtage dansk støtte.

MutMut og KURS-Center for Små og Regionale Sprog

På Europa-Universitetet i Flensborg blev der i efteråret 2014 oprettet et Center for Små og Regionale Sprog, KURS, under ledelse af professor Elin Fredsted. Men interessen for de små sprog er stigende, fortæller hun til Flensborg Avis den 5. december 2016 og tilføjer, at KURS, som er centrets forkortelse, er gået i gang med at udarbejde undervisningsmaterialer til brug for undervisningen i synnejysk.

Men hvad er så en dialekt? Elin Fredsted, som selv stammer fra Jels, mener således ikke, at sydslesvigsk er en dialekt men en "kontaktvariant af mødet mellem dansk og tysk".

Til gengæld er en gruppe på tre piger i Aabenraa gået mere kontant og konkret til værks. De kalder sig for 'Generation S', dvs. Generation Synnejysk. De tre piger har lavet et lille firma, 'MutMut', som sælger T-shirts påtrykt med sønderjyske udtryk som f.eks. Mojn-Mojn eller Do kan få naun å æ dækkel og lignende. De tre piger er uddannet indenfor arkitektur, design og kommunikation. Held og lykke piche - vi trænge te et!

Danmarks kolonitid - De vestindiske Øer

Det er i år 100 år siden, Danmark solgte de tre små vestindiske øer til

Som bidrag til dialektens bevarelse dyrker firmaet 'MutMut' sønderjyske sprogblomster på kort, plakater m.m.

Foto: Mutmut.

USA under Første Verdenskrig, hvor Danmark var neutralt. Tyskland ønskede kontakt til Mexico, hvad der fik USA til at ønske et støttepunkt på de danske koloni-øer.

Da Flensborg var den første by, som fik tilladelse til at besejle øerne i 1750'erne, har romproduktionen altid spillet en særlig rolle i byen. Der er derfor blevet lavet et grænseoverskridende samarbejde om et stort forskningsprojekt mellem Søfartsmuseet i Flensborg, Den slesvigske Samling på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig og Museum Sønderjylland. Flensborg Avis skriver den 17. november, at det danske kulturministerium har bevilget yderligere kr. 75.000, så projektets bogudgivelse kan blive en realitet til efteråret.

Sydtrafik smider handicappet af bussen

Flensborg Avis kunne den 5. november fortælle, at en synshandicappet flensborger blev smidt ud af Sydtrafiks bus, da han ikke kunne læse, at den forreste dør var lukket. Han gik derfor ind ad den åbne midterste dør. Da chaufføren kom, forlangte han, at den handicappede passager skulle gå ud igen og ind ad den forreste dør. Da passageren nægtede, blev politiet tilkaldt - og tænk: den danske ordensmagt var med til at tvinge den handicappede ud af bussen og lade ham vente til den næste bus. Det er dansk service og mangel på konduite, når den er værst, men desværre ikke den eneste gang i Sydtrafik!

Pendlere og Jobcenter

Der er dagligt ca. 14.000 mennesker, som pendler frem og tilbage over den dansk-tyske grænse. Langt de fleste

kommer fra Sydslesvig, og arbejder i Danmark. Men nu vil Jobcenteret i Aabenraa have vendt bøtten og vil sende danske jobsøgende på arbejde i Sydslesvig, skriver Der Nordschleswiger den 10. november og fortæller, at det skyldes regeringens nye Tysklandsstrategi. Den store mangel på interesse fra dansk side for at tage et job syd for grænsen hænger sammen med kulturelle og økonomiske barrierer, skriver avisen. Udover sproget og mentaliteten kan det også hænge sammen med, at lønningerne i Tyskland ligger under det danske niveau.

Øresundsinstitutionen har sammen med Region Syd og Regionskontoret fået udarbejdet en rapport, som viser, at begge sider af grænsen har store fordele af pendlere, som ikke alene fremmer det grænseoverskridende samarbejde. Institutionen mener også, at især Danmark tjener flere milliarder på de mange pendlere fra Tyskland.

Samtidig fortsætter fagbevægelsen med at mødes med kolleger fra begge sider af grænsen. De arbejder til gengæld for lige løn for lige arbejde.

Dobbelt statsborgerskab

Muligheden for dobbelt statsborgerskab blev hilst varmt velkommen i Sydslesvig. Nu kunne mange sydslesvigere supplere deres tyske pas med et dansk. Men Folketingets Sydslesvigudvalg fremkom i det nye år med kravet om, at tre af fem kriterier skulle opfyldes. Og det har i Sydslesvig specielt vakt kritik, at kriterium nr. 2 forlanger, at "mindst én person i ansøgerens slægt fire generationer tilbage har haft dansk indfødsret ved fødslen". Til det udtaler den slesvigholstenske justitsminister Anke

Grusgraven i Mjøl's er en af Bedsted Lø Grusværkers fem grusgrave. På årsbasis producerer Bedsted Lø Grusværker 800.000 ton grusmateriale, hvorved landskabet ændres markant, og der skabes levevilkår for nye plantearter.

Spoorendonk, som selv kommer fra det danske mindretal, at kravet strider mod ånden i København-Bonnerklæringerne fra 1955.

Men man kunne også tilføje, at det i realiteten er en tilbagevendende til de frygtelige etniske forestillinger, som man troede, var blevet begravet med erfaringerne fra Balkan i 1990'erne.

Grusgrave - ny natur

Den omfattende grusgravning med den fysiske udnyttelse af den sønderjyske natur har mange steder skabt store forandringer med bl.a. mange nye søer. Men det har også skabt mange nye biotoper, hvilket man bl.a. kan konstatere ved Gram Lergrav, hvor der inden for de sidste 20 år er kommet fire nye orkidéarter til, skriver Flensborg Avis den 25. oktober og tilføjer, at der er flere padder og andre smådyr på vej i Sønderborg Kommune ved Skodsbøl nær Broager.

Flygtninge skal køre lastbiler

Ramsdal Gruppens Integrationscenter og Industriens Fond har i fællesskab udviklet et projekt, som skal få nogle af de mange nye flygtninge til at søge et job som lastbilchauffør,

skriver JydskeVestkysten den 14. oktober, da avisen kan konstatere, at der snart vil mangle 2.500 nye lastbilchauffører.

Ramsdal Gruppen samarbejder med bl.a. Tønder og Aabenraa kommuner, og mange virksomheder i området har udtrykt interesse for projektet, der foreløbig satser på at få de første 120 flygtninge i arbejde.

Sprogdebatten i Sydslesvig - igen

Med jævne mellemrum opstår der i Sydslesvig en debat om brugen - eller rettere sagt mangel på brug af det danske sprog i de danske foreninger og organisationer. Sprogdebatten er nødvendig, men den er meget kompleks, udtaler direktør Anders Kring fra SdU, Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger, til Flensborg Avis i oktober 2016. Man skal passe på, at man ikke støder folk væk, der er på vej ind i det danske mindretal, fortsætter Anders Kring. Avisen henviser bl.a. til idrætsforeninger i Egernførde og i Tønning, hvor det er svært at få trænere, der kan tale dansk.

Camilla Hansen, der er kandidat i sociologi fra UC Syddanmark, er i gang med at skrive sin ph.d. om

mindretalspædagogik i praksis, hvor hun i mindretallene nord og syd for grænsen studerer brugen af mindretalssprog og flertalssprog. Hun advarer mod, at dansk i Sydslesvig risikerer at blive et institutionssprog, et kunstigt sprog, hvis børnene ikke lærer at bruge det danske sprog til dagligt.

I det tyske mindretal er det lettere, fortæller mindretallets chefredaktør Gwyn Nissen til Flensburg Avis den 21. oktober, for vi snakker synnejsk, når vi sidder ned og mødes privat, men tysk når vi står op til officielle arrangementer.

Skibsvrag ved Sild

Slesvig-holstenske arkæologer har i oktober fundet et vrag ud for kysten ved Sild. Det ser ud til, at det skibbrudne skib stammer fra 1600-årene,

men man ved endnu ikke, om vraget skal reddes til eftertiden, skriver Flensburg Avis. Forbipasserende kan se rester af vraget, når der er ebbe.

Æresprofessorat

Dyrlæge Hans Heinrich Hansen blev i november udnævnt til æresprofessor af den slesvig-holstenske ministerpræsident Torsten Albig som tak for hans store fortjenester i det dansk-tyske grænseland, først som mangeårig formand for det tyske mindretal men dernæst som præsident for Den europæiske Mindretalsunion, FUEN i årene 2007-2016. Det skriver avisen Der Nordschleswiger den 15. november og tilføjer, at H.H. Hansen i alle årene har kæmpet for sikringen af mindretalsrettigheder i Europa. ■

Et hold arkæologer undersøger skibsvraget ved Hørnum Odde på sydspidsen af Sild.

Foto: Linda Hermannsen, Archäologisches Landesamt Schleswig-Holstein.

Nydambåden

Angelika Abegg-Wigg: Das Nydamboot. Versenkt. Entdeckt. Erforscht - Nydam-båden. Nedsænket. Fundet. Udforsket. Including main texts in English, Schleswig 2014. 104 sider, ill. Pris: 6,90 Euro.

Bogen er udstillingskataloget til den permanente udstilling af Nydambåden på det slesvig-holstenske landsmuseum på Gottorp. Som det fremgår af titlen, er katalogteksterne både på tysk og dansk, og bagest i bogen findes endda en oversigt med engelske tekster. Bare det at fremstille et velformuleret tresproget katalog er i sig selv en bedrift, men dertil kommer, at det fungerer godt grafisk med store flotte billeder, som er ledsaget af forholdsvist korte overskuelige tekster. Kataloget har således en sådan indholdsmæssig dybde, at de fleste museumsgæster vil kunne være med uden at køre sur i lange beskrivelser af diverse arkæologiske detaljer.

Tekst og billeder giver dog hele historien om Nydambåden fra fremstillingen omkring 310-320 e.Kr. til nedsænkningen, dvs. ofringen omkring årene 340-360 i Nydam Mose, hvor der i forvejen lå to både, som dog ikke kunne reddes ved udgravningen - den ene fordi den allerede var 'sønderhugget', da den blev lagt i mosen. Nydambåden sættes ind i sin samtid og sammenlignes med andre både/skibe fra ældre tid, som er fundet både nær og fjern.

Kataloget fortæller også historien om fundet og udgravningen af Nydambåden i 1863. Det var jo som bekendt de nationale spændingers og de deraf følgende slesvigske kriges tid, og Nydambåden blev straks et stærkt symbol i kampen mellem tysk og dansk. Efter udgravningen kom båden til Flensborg, men blev i 1877 overført til Kiel, hvor den blev udstillet på museets loft, indtil den i 1923/25 blev flyttet til en nybygget udstillingshal. Under 2. Verdenskrig blev båden transporteret til en sø ved Mölln, hvor den overlevede krigen uskadt. I 1947 kom den så til Excercerhallen på Gottorp, hvor den stod, indtil den fik sin nuværende placering i den særligt op-

førte Nydamhal samme sted. Det kan undre, at man i 2003-4 tillod udlån af Nydambåden til en særudstilling på Nationalmuseet i København med alle de risici, en sådan flytning uundgåeligt måtte indebære for den gamle båd. Men når enden er god ... Den kom tilbage og var i 2013 centrum for en særudstilling i anledning af 150-året for udgravningen.

Samme år blev en nybygget rekonstruktion af Nydambåden søsat. Den var lavet efter alle kunstens regler med inddragelse af den nyeste teknik og de nyeste forskningsresultater.

Igennem årene er der blevet lavet et stort antal modeller af Nydambåden. Mest underholdende er nok historien om den fuldsalamodel, som i 1934 blev bygget på et værf i nærheden af Bremen. Projektet var iværksat af en lokal nationalsocialistisk kulturforening og lå fint i tråd med nazisternes bestræbelser på at etablere forbindelse til en stolt fællesgermansk fortid. Kopien fik navnet 'Stedingsehre' efter et nationalsocialistisk mødested i området. Senere blev den udstyret med dragehoved og brugt som vikingskib i propagandafilmen *Ewiger Wald*. Sidste vidnesbyrd om denne båd er fra 1939, hvor den blev sejlet af en gruppe Hitler-Jugend.

Historien om Nydambåden indeholder således både fortællingen om et tidligt kapitel i Sønderjyllands søfartshistorie og fortællingen om historiebrug og -misbrug. Dette udstillingskatalog er heldigvis endnu en fornem repræsentant for det første.

Mikkel Leth Jespersen

De slesvigske dramaer

Anne Blond, Kim Furdal og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): 'Forundringsparat. Festskrift til Inge Adriansen'. Museum Sønderjylland 2014. 310 sider, ill. Pris: 198 kr.

Hvis man har interesse for grænselands-historie, er 'Festskrift til Inge Adriansen' en ren guldgrube. Her kan man ikke blot læse om hendes imponerende mange specialer, sønderjyske slotte og teglværker, flagskikke, dagligliv, madskikke, kri-

ge, soldatergrave osv. Man kan også læse spændende kapitler, skrevet af en stribe historikere om forskellige vinkler på det dansk-tyske grænseland, som hun har dyrket i løbet af sine 45 år ved Sønderborg Slot.

Soldatergrave. Det lyder kedeligt. Men et af de mest spændende kapitler handler faktisk om det tyske mindretals alt for sene opgør med den nazistiske fortid, som bl.a. kom for dagen i mindretallets interne strid om inskriptionerne på mindesmærket over de faldne tyske sønderjyder på Knivbjerg mellem Aabenraa og Haderslev. Så forhadet var mindesmærket, at det efter 5. maj blev sprængt i luften af en kvindelig frivillig, og avisen skrev: "Det hæslelige Knivbjerg Monument sprængt i Luften".

Hæsligheden hørte jeg meget om som barn, men mine forældre lagde megen vægt på, at man ikke skulle slå alle tyskere over én kam. Vores nabo Andreas Hansen på Skovkroen, 'Waldkater', var ifølge min mor en hædersmand. "Det var hans kone, der skulle have været interneret, for hun var nazist og fik sønnen Walther til at melde sig til Østfronten" - som 2.500 andre tysksindede sønderjyder.

Siden mødte jeg adskillige børn af mindretallet rundt om i riget. De gemte sig væk fra det stempel, deres familie havde fået på grund af de udbredte nazistiske sympatier, som ikke blot handlede om tyskthed, men også om tilslutning til den totalitære og racistiske nazisme.

Deres fædre blev som de fleste andre hentet og interneret i flere år i Fårhuslejren (som Frøslevlejren blev omdøbt til efter krigen). Det var ikke rimeligt i alle tilfælde, hvilket jeg nævnte i en 4. majtale i Mindelunden i Hellerup for 10-11 år siden. Det førte den følgende dag til en overraskende opringning fra redaktøren af det tyske mindretals avis 'Der Nordschleswiger', Siegfried Matlok.

"Det var møj venlig, hvad do soj", sagde han på sønderjysk, "men manne af'em var also now grimm' naziste!" - Med andre ord: Mindretallets fremmeste talerøring til mig for at fortælle, at jeg

måske havde været lidt for venlig over for mindretallet i min tale!

Henrik Skov Kristensen beskriver dramaet omkring opgøret med nazismen ud fra sin bog 'Straffelejren. Fårhus. Landssvigerne og Retsopgøret' fra 2011. Han fremhæver netop Matlok som en af dem, der ville et opgør med fortiden, og som ville give det tyske krigsmindesmærke 'Ehrenhain' (æressted) på Knivbjerg navneforandring til 'Denkmal' (mindested), bl.a. under indtryk af at man havde måttet stryge nogle navne fra mindesmærket på grund af notoriske krigsforbrydelser.

I årene efter krigen var der kun ringe trang til opgør med nazismen. Opholdet i Fårhus-lejren havde tværtimod skabt en hård kerne, der vedholdende hævdede, at de og deres sønner blot havde fulgt deres nationale forpligtelse og fortjente respekt for det. De hævdede, at de blev straffet for deres holdninger, og at de i dobbelt forstand var ofre - "skamløst misbrugt" af Hitler-Tyskland og derefter kriminaliseret gennem summarisk dansk internering og dårlig behandling. En tysk mindretals-redaktør hævdede endog, at de tidligere SS-frivillige "derfor gik rundt med en usynlig jødestjerne"! Bagatelliseringen og fortielsen af de nazistiske grusomheder var fremherskende langt op mod vor tid. Også folketingsmand Hans Schmidt-Oxbüll undskyldte, at "frivillige trådte an til offergangen for deres folk med den overbevisning, at den også tjente til at skaffe andre folkeslag (Völker) friheden. De kunne ikke vide bedre".

Det skal retfærdigvis siges, at den borgerlige-kristne 'Haderslev-kreds' med Matthias Hansen i spidsen allerede i 1943 erklærede sig loyal over for demokratiet og afstemningsgrænsen fra 1920. Det var den holdning, som bl.a. Matlok førte til sejr i løbet af de seneste årtier. Hans førnævnte opringning til mig kan hænge sammen med, at min lidt for venlige udtalelse om det tyske mindretal måske kunne bruges af hans modstandere,

Reformationen fylder 500 år

Af Lennart S. Madsen

DEN 31. OKTOBER 2017 kan vi fejre, at det er 500 år siden, Martin Luther slog sine 95 teser om afladshandelen op på døren ind til Slotskirken i Wittenberg. Dermed indledte han en proces, der i løbet af nogle år førte til etableringen af ikke kun én, men flere nye kristne kirkeretninger, der hovedsageligt slog igennem i Nordeuropa og England. Begivenhederne kaldes under et Reformationen. Danmark var hurtig til at tilslutte sig Luthers opfattelse af, hvordan kristendommen skulle fortolkes. Begivenhederne tog dog sin begyndelse, ikke i kongeriget, men i hertugdømmet Slesvig. Hvor Hans Tausen som en af de første begyndte at prædike efter Luthers principper i Viborg i 1526, så var Frederik I's søn Christian i Haderslev allerede dette år i fuld gang med konkret at indføre en ny kristen kirke baseret på Luthers lære.

Det skal fejres. Museet markerer reformationsjubilæet med særudstillingen 'TRO! - Reformation i Danmark (og i Hertugdømmerne)'. Udstillingen åbner den 8. april og står helt frem til 14. januar 2018, således at den også kan inddrages i skolernes undervisning i efteråret.

I udstillingen er hovedvægten lagt på begivenhederne i Haderslev og Tørning len samt Sønderjylland fra 1525 og de følgende år. Fortællingen om begivenhederne er bl.a. baseret på en række centrale dokumenter og bøger udlånt til udstillingen af Det Kongelige Bibliotek og Rigsarkivet. I to rekonstruerede kirkerum kan man desuden opleve den store forskel, der var på en kirke, da den var katolsk, og efter den var blevet evangelisk-luthersk.

Med udstillingen kommer man med på en tidsrejse fra den senkatolske tid med bøn til helgener og køb af afladsbreve for sin sjæls frelses skyld, via kampen for Luthers 'rette tro' som den foregik i Haderslev og Sønderjylland og frem til den protestantiske tid, hvor sjælens frelse afhang af den enkeltes personlige TRO! og Guds ord var det eneste faste holdpunkt. Desuden vil der være mulighed for at stifte bekendtskab med nogle af de centrale trosspørgsmål, som mennesker måtte tage stilling til - dengang som nu. ■

Pilgrismærke fra Klipelev Kirke, fundet i Randers. En af de ting, Reformationen satte en stopper for, var pilgrimsrejserne, og Klipelev kirke oplevede en markant økonomisk nedgang, der betød, at en ny 'valfartskirke' aldrig blev bygget færdig.

Foto: Museum Østjylland.

- Oldemorstof**
12. apr. - 14. sep. 'Grænser, Migration og Flugt' - Udstilling med malerier af kunstmaler Joan Riis, Kollund.
Sønderborg Slot
- Til 1. apr. 'Grænseland'. Fotos af Jan Grarup fra et roadtrip fra Sønderborg til Tønder.
9. apr. - 12. maj 'Trædir - Tråde - Faeden' - Udstilling med Iris Fridriksdottir, Island (ståltråd), Heike Jacobsen, Danmark (porcelæn), Inga Momsen, Tyskland (murersnor) - ved Sønderborg Kunstforening.
Cathrinesminde Teglværk
2. - 30. apr. Broagerlands Kunstforenings dansk/tyske forårsudstilling.
- Kulturhistorie Aabenraa**
2. apr. - 17. sep. Drømmen om Afrika. Sønderjylland og de tyske kolonier.
Naturhistorie og Palæontologi
5. feb. - nov. 'Fossile hvalers hemmeligheder' - Ny viden om tre vigtige hvalfund fra Gram Lergrav.
Drøhses Hus
31. mar. Åbning af Drøhses Hus med ny udstilling på 1. sal
Højer Mølle
1. apr. Åbning af Højer Mølle
Kunstmuseet Brundlund Slot
5. nov. - 13. aug. 'Atelieret som legeplads' - Med kunstneren på arbejde dengang og nu.
Kunstmuseet i Tønder
17. sep. - 26. mar. 'Júlíana Sveinsdóttir - en kunstner mellem Island og Danmark'.
25. feb. - 17. apr. 'Ken Denning - Undervejs'.
Kulturhistorie Tønder
3. jun. - forår 2017 Kniplinger fra den kvindelige kniplingshandler Anna Botilla Winther fra Bredebro.

Bliv løbende opdateret på

(fortsat fra side 75)

hvoraf nogle havde kritiseret ham for at splitte mindretallet.

I festskriftet kan man minsandten også læse om Inge Adriansens studier af det sønderjyske kaffebord (Bodil Møller Knudsen). Det berømte orgie med mindst syv slags kager. Den sønderjysk-fødte forfatter Peter Seeberg elskede det. Den tysk-fødte Siegfried Lenz med sommerhus på Als afskyede det.

Man kan læse om faget håndgerning (Inger Lauridsen), som fra en lidt trist skæbne i Folkeskolen måske får en renaissance i takt med, at Danmark bliver kendt for tekstildesign.

Man kan læse om andre grænselande, Alsace-Lorraine i Frankrig, hvor den tyske fortid nu plejes og bevares for eftertiden, f. eks. Palais du Rhin i Strasbourg. Poznan i Polen, hvor der trods fortidens nazistiske uhyrligheder er sket en nyvurdering af den tyske påvirkning. Sydtyrol i Italien, hvor det tysksprogede flertal omsider i 2001 fik provinsen med hovedstaden Bozen (Bolzano) anerkendt som en tysksproget provins. På den baggrund undrer Peter Dragsbo sig over, at det går så trægt i det dansk-tyske grænseland, hvor "den positive accept af den tyske kultur arv i forhold til andre grænselande er kommet relativt sent". Han mener, det er de nationalliberale, der stadig kaster skygger ind over nutiden!

Frank Lubowitz beskriver sangerkrigene i det dansk-tyske grænseland med tyske sangforeninger i Augustenborg, Gråsten og Haderslev fra 1842-43, der spillede en rolle i den slesvig-holstenske blå-hvid-røde nationalitetskamp, som bl.a. udsprang af Danmarks fjende nr. 1: hertugen af Augustenborg.

Kim Furdal ser en pointe i, at det for tyskerne var stedet og lokalhistorien, der konstituerede staten. For danskerne var det folket og kulturhistorien, der definerede det danske. Han når ikke frem til, om Hitler-Tysklands brovrende tale om folket ændrede ved dette.

Under fremmedherredømmet 1864-1920 skærpedes nationalitetskampen drastisk, bl.a. som resultat af den beryg-

tede Køller-politik med systematisk undertrykkelse af alt, hvad der var dansk. René Rasmussen har en livsbekræftende beskrivelse af Henrik Lassen og sønnen Peter Lassen, der var så pæredanske, at de blev beskyldt for spionage, fordi Peter havde købt generalstabskort i Ludwig Detlefsens Boghandel i Slesvig!

Så skulle man tro, at alt var harmoni, da Sønderjylland blev genforenet med Danmark. Men der var stærke kræfter både i landsdelen og i Danmark, der ville have den gamle danske by Flensborg med på dansk side, skønt kun en fjerdedel af borgerne havde stemt dansk ved folkeafstemningen samme år. Den stærke sønderjyske leder H.P. Hanssen, der havde ydet en enestående indsats for at holde modet oppe hos sønderjyderne, blev skarpt kritiseret af Flensborg-folkene, fordi han og Aabenraa-folkene stod fast på afstemningsgrænsen. Han var egentlig Venstremand, men Venstre svingede over til de konservative og krævede internationalisering og en ny afstemning i Flensborg. Et krav, kongen støttede, hvilket udløste den dramatiske Påskekrise på Christiansborg, der endte med, at kongens sagfører Liebe afløste den radikale statsminister Zahle. "Erst Zahle, dann Liebe", som min historielærer Tage Kaarsted yndede at sige!

Dramaet og mistænkeliggørelsen beskrives indfølt og med mange detaljer af Hans Schultz Hansen, der sporer giftblandet mod H.P. Hanssen til bl.a. den senere stiftamtmand Viggo Haarløv og visse kræfter i statsministeriet, måske tilmed venstres stærke mand I.C. Christensen.

Jeg kan desværre ikke komme ind på alle kapitler i det indholdsrige festskrift med titlen 'Forundringsparat'. Det er, hvad Inge Adriansen kaldte sig selv, da en "DJØF'er eller embedsmand" med henvisning til hendes lange tjeneste i Sønderborg tillod sig at spørge, om "hun da ikke var omstillingsparat" - hvad bilder han sig ind! Gid der var flere af hendes slags med bund i tingene og omfattende viden om dansk historie og kultur arv!

Bertel Haarder

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligestilling gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte din lokale formand/kontaktperson:

Povl Solmer Frank
Svanevej 4
6500 Vojens

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7, Blans
6400 Sønderborg

Jens Andresen
Sølstedgårdvej 5
6240 Løgumkloster

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

Udskiftningen på Als og Sundeved

Af Carsten Porskrog Rasmussen

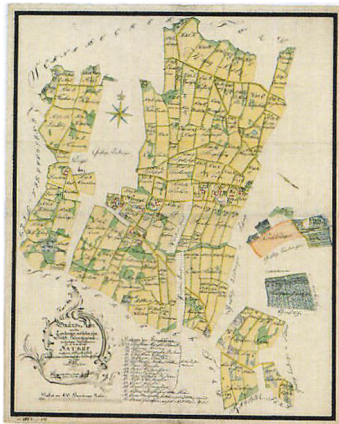
UDSKIFTNINGEN SIDST I 1700-tallet var en afgørende forandring af landskab og landbrug. Kernen i den var, at hver bonde fik sin jord samlet i ét eller nogle få større stykker, som han fik den fulde brugsret til. Før havde man haft mange jordstrimler til hver gård, som blev drevet individuelt med korn, men udnyttet kollektivt til græsning.

I Sønderjylland kom udskiftningen tidligt i gang og var sent færdig. En markant undtagelse er imidlertid Als og Sundeved, hvor langt det meste skete over en god halv snes år. På Nordals, i det kongelige Nordborg Amt, begyndte man i 1767, og så gik man videre år for år, til de sidste landsbyer blev udskiftet i 1774. Det foregik i et samarbejde mellem embedsmænd og lokale bønder, men under fast styring oppefra.

Bønderne fik jord i forhold til den andel i landsbyens ressourcer, de havde i forvejen. De fleste steder fik bønderne deres agerjord i én eller et par lodder. Hertil kom typisk lodder med eng og evt. skov. Der var dog landsbyer, hvor hver bonde fik flere parceller, men alt i alt var det en ret moderne og effektiv udskiftning, bortset fra, at langt de fleste gårde blev liggende på deres gamle plads i landsbyerne. Husmændene fik små jordlodder som kompensation for, at de hidtil havde kunnet græsse en ko og nogle får på de

fælles græsmarker - men de måtte betale leje til gårdmændene!

I Sundeved var ejerforholdene noget mere blandede, men alligevel gik det næsten lige så hurtigt her. I 1767-68 blev Nybøl og Stenderup udskiftet, no-

genlunde samtidig skete det i Avnbøl og Ulkerup, og 1770-76 fulgte Broagerland. Det er det område, hvor hertugen af Glücksborg og kongen var de vigtigste lodsejere. Snogbæk og Dybbøl, hvor de fleste gårde hørte til Sandbjerg, blev udskiftet hhv. 1775 og 1778 - altså kun en smule senere. Forholdsvis flere

gårde blev flyttet ud på markerne i Sundeved end på Nordals.

På Sydals, hvor hertugen af Augustenborg herskede, begyndte man i Mommark i 1770. Over de følgende ni år udskiftedes de fleste byer i den østlige del af hertugens godsdistrikt. Så kom der en pause på næsten ti år, hvor vi kun kender til én udskiftning. Landsbyerne tættest på Sønderborg og Augustenborg blev først udskiftet 1789-96.

Selv om især Hørup og Ulkebøl sogne falder lidt udenfor, var udskiftningen på Als og Sundeved en ret kort og intensiv proces. Og den har sat sig spor, der stadig findes. De grænser, den drog mellem enkelte gårdes jord, ses stadig mange steder som levende hegn, som egnen er så rig på. ■